

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

АБДУЛАҲАД ХЎЖАЕВ, КОМИЛЖОН ХЎЖАЕВ

ҚАДИМГИ МАНБАЛАРДА ХАЛҚИМИЗ ЎТМИШИ

ТОШКЕНТ “МАЪНАВИЯТ” 2001

Рисолада кам ўрганилган хитой манбалари ва тарихий адабиётлари асосида милодий II асрдан кейинги даврдаги туркий халқларнинг таркибига кирган қабилалар ва уларнинг номлари, яшаган жойлари ҳақида сўз юритилади. Шу билан бирга, унда қайси хитой манбаларида ва қачондан бошлаб туркий халқлар номлари тилга олинди, адабиётимизда ўрнашиб қолган теле этноними билан аталган халқ айнан туркий халқ эканлигини кўрсатувчи маълумотлар келтирилади. Мазкур маълумотлар Ўзбекистон тарихнавислигида номаълум бўлиб, улар ўзбек халқининг келиб чиқиш ва давлатчилик тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Рисола тарихчи мутахассислар, олий ўқув юртлари ўқитувчилари ва талабалари ҳамда кенг доирадаги китобхонлар учун фойдалидир.

Тақризчи: тарих фанлари доктори Сулаймонов Р.Х.

X-91

Хўжаев А., Хўжаев К.

Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши.— Т.: “Маънавият”, 2001.— 40 б.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих институти.

И. Муаллифдош.

ББК 63.5(5У)+63.2

X $\frac{4702620204 - 33}{M 25(04) - 01}$ 34 - 01

© “Маънавият”, 2001

КИРИШ СЎЗИ

Ўзбек халқининг келиб чиқиши (этногенези)ни ўрганиш масаласи кўпдан бери Ўзбекистон ва бутун дунё олимлари эътиборини жалб қилиб келаётир. Айниқса, Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач ва миллий мафқурани шакллантириш кун тартибига қўйилгач, бу яна ҳам муҳим аҳамият касб этди. Бу вазифалар Ўзбекистон Президенти Ислон Каримовнинг асарларида ва чиқишларида тўла аксини топди. Улар асосида халқнинг ўз тарихини, кимлигини ва қандай давлатчилик тарихига эга эканлигини билиш лозимлиги ётади. Шу боисдан ҳам халқимизда ўз тарихини, хусусан, келиб чиқиши тарихини билишга интилиш кучаймоқда. Илм аҳли ўртасида эса Ўзбекистон халқининг этногенез тарихини ишлаб чиқишга қизиқиш ортиб, бу масала яна ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Сирасини айтганда, бу муаммони ечиш ниҳоятда мураккаб. Зеро, бу масала биргина археологик қазилмалар натижаларига боғлиқ бўлиб қолмай, балки турли даврлар ва тилларда ёзилган манбаларнинг ўрганилишини ҳамда батафсил, чуқур ва кенг доирали илмий тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади. Бизнингча, бу долзарб ва мураккаб масалани ўрганишда хитой ёзма манбалари бениҳоя аҳамиятлидир. Зотан, VIII асрдан аввалги аجدодларимизга алоқадор маълумотлар қадимги хитой манбаларида кўп учрайди.

Шунингдек, кейинги ярим аср давомида Хитой ва Япония олимлари томонидан амалга оширилган Туркистон халқларининг этногенезига оид тадқиқотлар ҳам нашрдан чиқарилди. Мазкур илмий изланишларда тарихимизга доир бизга номаълум бўлган маълумотлар келтирилди. Айни пайтда, улар ўз асарларида тадқиқот натижаларини ва аниқ маълумотлар асосида қўлга киритган фикр-мулоҳазаларини ҳамда хулосаларини баён этганлар. Бинобарин, мазкур тадқиқотлар ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Шунинг учун рисоламизда қўлимиздаги мавжуд Хитой ва Япония олимларининг асарларидан фойдаланишни ҳам мақсадга мувофиқ деб билдик.

Имкониятлардан келиб чиқиб, рисолада келтирилган маълумотларни ғарб мамлакатлари, жумладан рус олимлари асарларидаги фактларга солиштириш ва уларга баҳо бериш масаласини мақсад доирасига киритмадик. Бундай ишни келажакда нашр этилажак йирик ишларимизда амалга ошириш ниятидамиз.

Тадқиқотчиларга фойдали бўлиши учун этнонимларнинг хитойча номлари тўла берилди ва атамалар ўзбек алифбоси асосида транскрипция қилинди.

ХИТОЙ МАНБАЛАРИДАГИ ҚАДИМИЙ ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ЭТНОГЕНЕЗИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

Маълумингизким, бизгача етиб келган энг қадимги ёзма манбалар қаторида хитой тилида битилганлари алоҳида ўрин тутиб, улар маълум анъаналарга ҳам асосланган. Милоддан аввалги 2205—1766, 1766—1122 йилларда Шя ва Шанг номли кичик хонликлар (ҳокимликлар) мавжуд бўлиб, бу даврдаги муҳим воқеалар “ши” деб аталган ва улар махсус тайинланган амалдорлар томонидан тош, суяк, хитой қамишларига ёзилган. Расм шаклида битилган бундай қўлёзмалар ёки хотираларга тангри амри билан амалга оширилган муқаддас баённома, деб қаралиб, уларни авлоддан-авлодга қолдириш, ўрганиш ва улардан сабоқ олиш ҳар бир олий зотнинг, айниқса, ҳукмдорларнинг бурчи ҳисобланган. Биринчи хотираларни мерос қолдирган амалдорлардан Са Же (Ца Цзе) ва Рюй Сунгларни тилга олиш мумкин.

Милоддан аввалги биринчи минг йиллик давомида “ши”ни иншо эттиришга нойил бўлган амалдорлар сони тобора кўпайди ва улар томонидан ёзилган хотиралар ҳажми ва сифати ошиб борди. Мавзу доираси ҳам кенгайди. Ўз-ўзидан бундай хотиралар тобора ҳукмдорлар ихтиёри билан битилиб, уларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилувчи қуролга айланди. Шу баробаринда мазкур баённомалар тегишли мафқурани акс эттирувчи мазмунга эга бўлди. Ҳукмдорлар “тангри фарзанди” (тянзи) шаклида қайд этилиб, уларнинг фаолияти қонуният (дао), ахлоқ ва одамийлик (дэ), тангри амри (тянминг) каби тушунчалар билан асосланди.

Милоддан аввалги иккинчи асрда яшаган буюк хитой олими ва тарихчиси Сима Чиян ўтган давр давомида битилган ва сақланиб қолган хотираларни жамлаш ва ўрганиш асосида ўзининг машҳур “Тарихий хотиралар” (“Ши жи”) номли асарини ёзган¹. Шундан сўнг Хитойда тарихий асарларни ёзиш тез ривожланди. Сима Чиянгача икки минг йилга яқин давр ичида жами 200 та хотира ёзилган бўлса, ундан кейинги асрлар давомида ушбу рақам 1200 дан ошиб кетди. Кейинги даврларда ёзилган бу асарлар мазмунан бойиб, мавзу доираси кенгайиб, тарихий асарларга айланган. Милодий 319 йилдан бошлаб тарихшуносликка оид асарлар ҳам вужудга келган.

Милодий 618—907 йилларда Хитойда ҳукмрон бўлган Танг сулоласи даврида тарихий воқеаларни ёзиш сиёсат даражасига кўтарилиб, бу иш ҳукумат монополиясига олинган эди. Ўтмишда битилган тарихий асарларга расмий баҳо бериш мақсадида уларни тартибга солиш, тўлдириш, тузатиш ишлари ҳам олиб борилган. Сулолалар тарихини ёзиш давлат назорати остига олинган.

XI—XII асрларда Хитойда тарихий асарлар ёзишда янги тарихий воқеаларни мавзулар бўйича баён қилиш йўналиши вужудга келди. Мазкур йўналишда ёзилганлар орасида “Зижи тунгжиян”², “Тунг жиян жиши бэнмо”³ каби катта ҳажмли асарлар алоҳида ўрин тутади.

XVII—XIX асрларда, яъни мончжурлар Хитойда ҳукмронлик қилган даврда тарихий асарларни ёзиш яна ҳам ривожланди. Расмий-тарихий асарлар сулола тарихи, айрим вилоятлар, босиб олинган ҳудудлар, ҳодисалар тазкираси, воқеаларга бағишланган ҳужжатлар мажмуаси, кундалик тафсилотлар баёни ва жуғрофий асарлардан иборат бўлган. Шу билан бирга икки минг йиллик даврни ўз ичига олган сулолалар билан бир қаторда Хитой ҳудудида ҳукмронлик қилган бошқа халқлар вакиллари тарихи ҳам жамланган. Мазкур авлодлар тарихи 24 та бўлганлиги сабабли уларга “Эрши си ши” (“24 тарих”) деб ном берилди. Мазкур тарихий асарлар мажмуасининг биринчи жилди юқорида тилга олинган Сима Чиян қаламига мансуб “Тарихий хотиралар” (Ши жи) бўлса, охириги жилди Минг сулоласи (1368—1644) тарихидан иборат. Хронологик жиҳатдан мазкур 24 та тарихий асар 3,5 минг йиллик тарихий воқеаларни ўз ичига олган. Туркистон тарихи учун мазкур сулолалар тарихи, айниқса унинг X асргача ёзилган қисми катта аҳамиятга эга эканлиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди.

Айниқса, “Тарихий хотиралар” (Ши жи), Аввалги Хан сулоласи (милоддан аввалги 206 йилдан — 8 йилгача) тарихи (Чиянхан шу)⁴, Кейинги Хан сулоласи (25—220) тарихи (Хув Хан шу)⁵, Вэй сулолалари (386—557) тарихи (Вэй шу)⁶, Бэй сулолалари (686—581) тарихи (Бэй шу)⁷, Суй сулоласи (581—618) тарихи (Суй шу)⁸, Танг сулоласи (618—907) тарихи (Танг шу)⁹ каби йирик хитой сулолалари ва Хитойда ҳукмронлик қилган бошқа халқлар вакиллари тарихида, шунингдек, Ляо сулоласи (916—1125) тарихи (Ляо шу)¹⁰, Юан сулоласи (1368—1644) тарихи (Юан шу)¹¹ каби асарларда Туркистон тарихига оид маълумотлар кўп келтирилган. Зеро, биринчи Хитой давлати ташкил топган даврлардан бошлаб хитойлар ўзларининг ши-

молий ва ғарбий тарафларида яшаган туркий халқлар билан мулоқотда бўлган, улар билан иқтисодий ва сиёсий алоқалар ўрнатган. Хитой ҳукмдорлари туркий халқлардан муҳофазаланиш учун девор қуриб мудофаага ўтганлар, ҳарбий қудрати кучайганда эса уларга ўз таъсирини ўтказишга интилиб, мамлакат ҳудудларини кенгайтирганлар. Бу борада хитой ҳукмдорлари туркий халқларнинг ички зиддиятлари ва ўзаро курашларидан тўла фойдаланиш мақсадида уларнинг яшаш тарзини яхши ўрганганлар, Хитой билан бўлган муносабатларига алоҳида эътибор берганлар.

24 та тарихий асар хоқонлар назорати остида битилганлиги учун унинг ўзига хос камчиликлари мавжуд. Масалан, айрим воқеаларни баён этишда ва уларга баҳо беришда ҳукмрон сулола манфаати устун қўйилган, ўзгаларнинг нуқтаи назари, манфаати ҳисобга олинмаган. Шу билан бирга Хитой хоқонларининг мазкур халқларга нисбатан ҳаракатлари тинчлик ўрнатиш ва Тангри иродасига қарши чиққанларни жазолашга қаратилган ҳамда бу ҳаракатлар ҳам Тангрининг амрига биноан амалга оширилган, деб баҳоланади. Мисол қилиб “Тунг жиян жиши бэнмо”нинг 3 жилдида келтирилган қуйидаги лавҳани келтириш кифоя: “Рунг ва дилар (яъни Хитой атрофидаги қадимий халқлар) ажнабийлар ичида энг ёввойилари ҳисобланади, (улар) яшайдиган ерлар қурғоқ бўлса-да, муҳим аҳамиятга эгадир. (Милоддан аввалги 2205 йилда ташкил топган Шя хонлигининг асосчиси) Юй 9 заминни тинчлантирганда ғарбий рунглар кўпол ва очкўз табиатли, бешафқат ва одамийликни билмайди, деган сўзлар айтилар эди. Дарҳақиқат, тўрт томонимиздаги ёввойилар ичида рунг ва дилар энг даҳшатлиси ҳисобланади. ...Хан (хоқони) Гавзунг (Милоддан аввалги 206—193) уларни исканжага олиб, кўшин тортиб борганидан кейин улар ожизлашиб қолди”¹².

Юқорида тилга олинган хитой ёзма манбаларининг Туркистон тарихи учун бениҳоя аҳамиятлилиги булардан бошқа манбаларда учрамайдиган маълумотларнинг мавжудлигидир. Шунинг учун ҳам дунё олимлари хитой манбаларига катта эътибор бериб келмоқда ва кўп маълумотларни илмий муомалага киритмоқда.

Фақатгина кейинги йиллардаги изланишлардан рус олимлари Р.С. Вяткин ва В.С. Таскиналарнинг Москвада нашр қилинган (1975—1990) “Ши жи” (“Тарихий хотиралар”)нинг русча таржимаси (охиригача таржима қилишга улгурилмаган) ва Шарқий Туркистоннинг Урумчи шаҳрида

1996 йилда уйғур тилида чоп этилган “Тарихий хотиралар”, “Ханнома”, “Кейинги ханнома” номли танланма таржималарни кўзда тутиш мумкин. Аммо ҳозиргача хитой манбаларидан олинган Туркистон тарихига оид маълумотлар-ни денгиздан бир томчи, деб айтсак хато қилмаймиз.

Туркистон тарихи билан боғлиқ хитой манбаларини ўрганишда ва таржима қилишда Россия олимлари ичида Н.Я. Бичуриннинг хизмати бениҳоя катта¹³. Ушбу олим томонидан илмий муомалага киритилган маълумотлар қадимги хитой тилини билмайдиган кўпгина тадқиқотчилар учун ягона ва оригинал материал бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Аммо Н.Я. Бичурин асарларида ҳам фактлардаги ноаниқликлар, маълум сабабларга кўра тушиб қолган жойлар мавжуд бўлиб, керакли шарҳлар етишмайди. Айрим таржима қилинмай қолган жойлар ва камкўстлар эса тарих учун ғоят аҳамиятлидир. Фикримизнинг исботи учун қуйидаги мисолларни келтириш мумкин.

Масалан, Вэй сулоласи (386—534) тарихида (Вэй шу) келтирилган қадимий туркий халқлар, аниқроғи телелар ҳақидаги маълумотларнинг таржимасини солиштирганимизда асл матннинг боши, охири ва ўртасида жумлалар тушиб қолган. Н.Я. Бичурин биринчи ташлаб кетган жойда — шимолда гаочэллар (гаогуй, баланд араваликлар) теле, деб аталганлиги ҳақида сўз юритилади. Иккинчи бир қолдириб кетилган жойда хитойлар гаочэлларни динглинлар, деб атаганлиги ҳақида сўз юритилади. Учинчи бир тилга олинмаган жойда эса гаочэлларнинг биринчи ҳукмдори хунлар подшошининг жияни эканлиги ва улар дастлаб 6 қабиладан иборатлиги ҳамда уларнинг номлари ёзилган. Матннинг тушириб қолдирилган яна бир қисмида шимолда яшаган гаочэлларнинг бир қисми ғарбга, аниқроғи Зайсан қўли ва Иртиш дарёси атрофига кўчиб борганлиги кўрсатилган.

Асл матнда гаочэллар (туролар) 2 гуруҳга бўлинган бўлиб, уларнинг бир қисми 6 та катта қабиладан, иккинчи бир қисми 12 та қабиладан иборатлиги айtilган ва уларнинг номлари берилган. Лекин Н.Я. Бичуриннинг таржимасида гаочэллар фақатгина 12 та қабиладан иборат, деб ёзилади ва бу 12 та қабиланинг номи келтирилади. Албатта бундай ҳоллар тадқиқотчилар фаолиятига маълум даражада таъсир кўрсатган ва тарихий адабиётларда баъзи бир ноаниқ ёки хато фикрларнинг шаклланишига сабаб бўлган.

“Танг сулоласининг янги тарихи”да келтирилган маълумотларни таржима қилган Н.Я. Бичурин унинг кўҳна тарихига мурожаат қилмаган ёки ушбу асар унда бўлма-

ган. Эҳтимол, Н.Я. Бичурин таржима қилишга улгурма-
гандир. Иккита тарихий асарни солиштириш орқали,
“Танг сулоласининг кўҳна тарихи” 144-бобнинг биринчи
бўлими “Танг сулоласининг янги тарихи”га кирмай қол-
ганлиги аниқланди. Мазкур бўлим айнан телеларга ба-
ғишланган.

“Танг сулоласи кўҳна тарихи”нинг 144-бобида келти-
рилган маълумотлар шуни кўрсатадики, 612—626 йилларда
телелар ўзининг олдинги қудратини йўқотиб, бир неча
гуруҳларга бўлиниб кетган. Булардан сиртордуш (сеянь-
то), чибни (чиби), уйғур (вэйхэ), тува (дубу), қувурқон
(гулиган), тиланғут (дулангэ), буку (пугу), байирғу (бое-
гу), тунгро (тунгло), хун (хун), изгил (сиже), хошеут (хуше),
чигил (шиже), адиз (оде), бўлсар (байси) каби қабилалар
ғарбдан Мўғилистондаги чўлнинг шимолига кўчиб бор-
ганлиги кўрсатилади. Шу билан бирга сиртордуш қаби-
ласи илгари мавжуд бўлган сир ва тордуш номли икки
қабиланинг бирлаштирилиши асосида шаклланганлиги
баён этилади. Кейинчалик Олтойда шаклланган турк
(ҳозирги хитой тилида тужюэ, қадимги хитой тилида тукю)
уруғи кучайганидан сўнг барча теле қабилалари улар би-
лан бирлашиб, ўзларини ҳам турк, деб атаганлиги таъ-
кидлаб ўтилади.

Бизнинг фикримизча, Н.Я. Бичурин таржима қилма-
ган ва рус олимларининг тадқиқотларида ҳам учрамай-
диган, лекин тарих учун аҳамиятли бўлган муҳим маълу-
мотлар Шимолий сулолалар тарихида келтирилган. Бу
маълумотларда милоддан олдинги асрларда телелар хун-
лар таркибида бўлганлиги, хунлар давлати барбод бўлга-
нидан кейин улар теле номи билан бир неча асрлар даво-
мида мавжуд бўлганлиги айтилади.

Н.Я. Бичуриннинг айрим таржималарини асл манба-
лар матни билан солиштириш жараёнида яна бир нарса
аниқландики, русча матн унинг китобида кўрсатил-
ган асосий манба матнига тўғри келмайди. Масалан,
Н.Я. Бичуриннинг китобида¹⁴ турклар ҳақида ахборот
“Танг сулоласи янги тарихи”нинг 215а ва 215б боблари-
дан олинган, бу маълумот “Чжоу сулоласи тарихи”нинг
50 ва “Суй сулоласи тарихи”нинг 84-бобларида қайтари-
лади, деб кўрсатилган. Аслида эса Н.Я. Бичурин таржима
қилган турклар ҳақидаги ушбу маълумотлар “Шимолий
сулолалар тарихи”нинг 99-бобидан олингандир.

Н.Я. Бичурин ўз таржимасида “Турклар хонадонининг
аждолари Ғарбий денгизнинг ғарбида яшаганлар ва ўзла-
ри алоҳида бир аймақни ташкил қилишган”, деб сўз юри-

тади¹⁵. Асарда кўрсатилган “Танг сулоласининг янги тарихи”даги туркларга тааллуқли маълумот матнда “Турклар Ашина уруғига мансуб бўлиб, улар хунларнинг шимолида яшаганлар”¹⁶, деб кўрсатилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Бундай мисоллар Н.Я. Бичурин асарларида кўп бўлиб, ҳаммасини айтиб ўтиришга ҳожат йўқ. Келтирилганларнинг ўзи ҳам фикримизга етарлича асос бўла олади. Лекин бундай камчиликлар кўлёмани нашрга тайёрлашда юзага келганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Матнда туркларнинг аждоди “Ғарбий денгизнинг (Шихай) ўнг томонида яшаган”, деб ёзилган. Аввало бу ерда Каспий денгизи Ғарбий денгиз деб айтиляпти. Иккинчидан, ўнг томон деганда, ушбу денгизнинг ғарбий томони кўзда тутиляпти. Зеро, қадимги хитойлар “цзо” чап қўл томонни 1-, ўнг қўл томонни 2-, деб билганлар. Тўрт томонни белгилашда улар албатта кун чиқиш томонга чап қўлни, кун ботиш томонга эса ўнг қўлни рўпара қилиб кўрсатишни одат қилганлар.

Матнни таржима қилган Н.Я. Бичурин “ўнг томон” сўзини ғарб деб тўғри тушунган. Аммо Ғарбий денгиз қайси денгиз эканлигини билмаган. Бунинг устига “Ғарбий денгиз” денгиз деганда, Монголиянинг ғарбий ҳудудидаги катта қўл кўзда тутилган бўлса керак”, деган шарҳ ёзилган. Шунинг учун асар тўғри таржима қилинмаган. Хитой манбаларини солиштириш асосида маълум бўлдики, туркий халқларга тобе бўлган Ашина авлоди бир замонларда Каспий денгизи ғарбида яшаб, кейинроқ шарқ томонга кўчган.

Хитой манбаларини таржима ва таҳлил қилиш ишлари билан Оврўпа мамлакатлари олимлари, жумладан ўтган асрнинг машҳур тадқиқотчиларидан бўлган француз олими Е. Шаванни (Chavannes E.) ҳам кенг шуғулланган. Аммо бизнинг ҳозирча ўша таржималарни солиштириш имкониятимиз йўқ. Шу боис бу ҳақда рисолада сўз юритилмайди. Олимларимиз эҳтиёжини ҳисобга олиб, асосий эътибор хитой тилида нашр этилган адабиётларга жалб этилди.

Хитой манбаларидаги жуда кўп маълумотлар ҳали ҳам ўз тадқиқотчилари ва таржимонларини кутмоқда. Ўйлаймизки, Туркистон халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг этногенези, уларнинг ўзаро муносабатлари, айниқса Туркистон билан Хитой ўртасидаги қадимги алоқалар, Хитой давлатининг ушбу алоқаларга кўрсатган таъсири каби масалаларни хитой манбаларисиз ечиш мумкин эмас.

Битта рисолада Хитой манбаларида мавжуд бўлган маълумотларда кўрсатилган ушбу масалаларни ёритиш мумкин эмас. Шунинг учун ушбу рисолада мисол тариқасида телеларга оид айрим маълумотлар ҳақида сўз юритилади.

Юқорида тилга олинган қадимги хитой манбаларида, жумладан милоддан аввал VII асрда ёзилган “Зуо жоан” (“Зуо ҳақида қисса”)да кўрсатилишича, бундан 2,5—3 минг йил муқаддам хитойлар (қадимда ся, шия деб аталган) Хуангхэ дарёсининг ўрта ва паст қисми қирғоқларида ва ушбу дарёнинг жанубий томонларидаги вилоятларда яшаган. Бунда хитойларнинг шимолий ва ғарбий томонида яшаган халқлар “ху”, “хулу”, “хухе”, “рунг”, “рунгди”, “сирунг”, “шанрунг”, “чюанранг”, “динглинг”, “ди”, “дили”, деб аталган¹⁷.

Ушбу атамалар хитой манбаларида учрайдиган туркий халқларга оид энг қадимий атамалар ҳисобланади. “Ху” хўр атамасининг хитойча талаффузидир. Бинобарин, хитой тилида ундош товуш “р”ни талаффуз қилиш қийинлиги туфайли хитойлар хўр атамасини “ху” ва “лу” каби икки иероглиф билан ёки қисқача “ху” иероглифи билан транскрипция қилишган. Кейинги даврда хуларнинг шарқий қисми дунгху деб аталган бўлиб, у рус талаффузи орқали бизнинг ҳозирги замон тилимизга тунгус атамаси билан ўтган. Хуларнинг ғарбий қисми эса “рунг” ва “ди” каби икки қисмга бўлиниб, булар ҳам ўз навбатида бир неча қисмларга бўлинган. Масалан, дилар “чиди” (қизил ди), “жонг ди” (“катта ёки баланд бўйли ди”), “бай ди” (“оқ ди”)ларга ажралган бўлса, рунглар “ши рунг” (“ғарбий рунг”), “шан рунг” (“тоғли рунг”) ва “линг рунг” (“ўрмонли рунг”) каби қисмларга бўлинган.

Хитой олимлари бир овоздан “ху” атамаси қадимда хитойларнинг шимолий ва ғарбий томонида яшаган барча халқларнинг умумий номи эканлигини эътироф этадилар. Манбаларни ўрганиш жараёнида ушбу фикрнинг тўғри эканлигига амин бўлдик. Шу боис хитой манбаларида айрим ҳолларда хунларни ҳам “ху”, деб аташган. Зеро, хунлар ҳам “хулар” таркибига кирган қабилалар иттифоқидан иборат эди. Аммо хитой манбаларидаги “сюнну” атамасини “ху” атамасига тенглаштириб бўлмайди. Зотан “сюнну” атамасининг маъно доираси “ху”дан анча тор ҳисобланади. “Ху” деб қадимги хитойларнинг ғарбий ва шимолий ҳудудларидаги халқларни, жумладан туркийларни айтиш мумкин, аммо “сюнну” сўзи буларнинг ҳаммасини маъносини ифодаламайди.

Айрим таржимонлар мазкур икки атамани фарқ қилмаганлар. Афсуски ушбу рисоламизда бу ҳақда батафсил тўхтаб ўтолмаймиз. Бинобарин, мазкур масала жуда ноziк ва муҳим. Унинг ўзи яна бир тадқиқотни талаб этади.

Хитой манбаларида “рунг” атамаси бундан 2,5—3 минг йил муқаддам хитойларнинг шимолий ва ғарбий томонида яшаган халқларнинг умумий номи сифатида ишлатилади. Шу билан бирга ўша даврга оид тошларга ва суякларга ёзилган битикларда учрайди. “Сирунг” атамаси “рунг” атамасининг синоними тариқасида ҳам ишлатилади. Ана шу даврларда “рунг”лар ниҳоятда фаол бўлиб, яна бир қатор қисмларга бўлинган. “Сюнрунг”, “чюнрунг” кабилар шулар жумласидандир.

“Ди” атамаси ҳам милоддан аввалги V—VIII асрларда Хитойнинг шимолий ва ғарбий томонида яшаган халқларнинг умумий номи сифатида ишлатилган бўлиб, улар ниҳоятда кўп кабилалардан иборатлиги зикр этилган. Айни замонда битилган ёдгорликларда “чиди” унинг синоними сифатида ҳам ишлатилган. Буларнинг жанубий қисми “динглинг” деб аталган. Милодий IV асрдан бошлаб “ди”лар “теле” (ҳозирги хитой тили талаффузида телэ, телэй) деб аталган¹⁸.

“Ди” атамаси “дили”нинг қисқартирилган шакли ҳисобланади. “Чилэ”, “телэ” эса “дили”нинг ўзгарган шакллари дир. “Ди” атамасининг “теле”га айланиш жараёни шундан иборат бўлганки, қадимги замон хитой тилида “т” ва “д” товушларининг алмашиб қолиши, ундош товушларни талаффуз этиш қийин бўлганлиги туфайли уларни тушуриб қолдириш ёки уларга унли товушлар қўшиб айтилиши натижасида атамалар сезиларли даражада ўзгарган. Қадимда хитойлар “динглинг” атамасини “тэнглинг” деб талаффуз этиши, кейинроқ улар ушбу атамадаги “нг” товушини тушириб қолдириб, уни “тэлэ” деб талаффуз қилиши шунинг мисолидир. Баъзи хитойлар мазкур атамалардаги “т” билан “ч” товушини алмаштириб талаффуз қилганлиги туфайли айрим асарларда мазкур атама “чэлэ” ёки “чилэ”га айланган.

“Динглинг” атамасининг “теле”га ўзгариши орасида бир неча аср вақт ўтган. Маълумки, шу давр давомида қадимги Хитойнинг шимолий ва ғарбий томони хунлар империяси таъсири остига ўтган эди. Айни шу замонда хитой манбаларида динглинглар тилга олинмай қолади. Бинобарин, “шюнну” (хун) атамаси мазкур империя фуқароси бўлган барча халқларнинг умумий номига айланган эди. Хун империяси емирилгандан сўнг динглинг-

лар яна тилга олина бошланди. Лекин уларнинг номи юқорида айтганимиздек “телэ” деб талаффуз этилди.

Қадимий Хитой манбаларида “теле” битта қабиланинг номи эмас, балки VI асргача бўлган барча туркий қабилаларнинг умумий номи сифатида ишлатилди.

Япон олимлари қадимги хитой манбаларида учрайдиган “телэ” ва “тукюэт” (ҳозирги хитой тилида “тужюэ”) каби атамалар аслида туркий халқлар тилида айтиладиган “турк” атамасининг турли даврлардаги хитой тили шеваларидаги талаффузидир, деб ҳисоблайдилар. Илк бор шундай хулосага келган олим машҳур туркшунос Хатакё ҳисобланади. Япониянинг иккинчи бир йирик туркшунос олими Матсуда Хисов Хатакёнинг хулосасини тўғри, деб топади. У ўзининг хитой тилига таржима қилинган “Гудай Тяншан лиши дили шюэ янжю” номли асарига Хатакёнинг “теле” атамаси “турк” сўзининг хитойча транскрипциясидир, деган хулосаси ниҳоятда асосли ва катта илмий аҳамият касб этади, деб ёзади¹⁹.

Ушбу олимлар ўз тадқиқотларида масалани чуқур ўрганишган ва бизнинг имкониятимиз доирасида бўлмаган манбалардан фойдаланган ҳолда илмий муомалага муҳим маълумотлар киритган. Шу боис уларнинг асарлари биз учун маълум даражада асос сифатида хизмат қилиши мумкин.

Япон олимларининг мазкур тадқиқотлари асосида ва қадимги хитой тили хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда айтиш мумкинки, биз юқорида келтирган ди, дили, динглинг, чилэ, теле каби атамалар “турк” этнонимининг турли даврлардаги хитойча талаффузидир. “Ди” ва “дили” атамаларининг милoddан аввалги X—XII асрларга оид хитой битикларида учраши ҳисобга олинса, ушбу “турк” атамаси бундан 3 минг йил муқаддам мавжуд бўлган экан, деган хулоса келиб чиқади.

Айрим ХХР тарихчилари “теле” атамасини “туро” деб ишлатишмоқда. Афсуски, улар бунинг исботини келтиришмайди. Шундай бўлса ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, мантқан олиб қараганда, телеларни туру, деб ишлатишда ҳам асос борга ўхшайди. Бинобарин, “туру” атамаси “тур” сўзининг кўплигидир. Авестода “тур”— этноним, “турон” эса топоним сифатида учрайди. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарига ҳам “турон” топоним сифатида ишлатилган²⁰. Авестонинг асл нусхаси милoddан аввалги VII аср атрофида ёзилганлигини ва турлар Эроннинг шимолида яшаганлигини, шу замонларда хитойлар ўзларининг шимолий ва ғарбий томонидаги халқларини “ди”, “дили” деб аталганлигини ҳамда ушбу номлар ўзгариб

кейинроқ чилэ, телэ деб айтилганлигини солиштириб таҳлил қилинса, бу ҳодисалар тасодифан бўлмаса керак, деган фикр келиб чиқади. Турк билан тур атамалари фақатгина битта “к” товуши билан фарқланади. Турк атамаси эронликлар тилида бир оз ўзгариб, ундаги “к” товуши тушиб қолган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Шунинг учун, хитой манбаларидаги теле, чилэ, динглинг, дили, ди каби этнонимлар “турк” атамасининг турли даврлардаги хитойча транскрипцияси бўлса, туро ушбу атаманинг форсча талаффузи бўлиб чиқиши мумкин.

Хитой олимлари “теле” нуфузли ва бир тоифадаги қардош халқларнинг умумий номи эканлигини бир овоздан тасдиқлайдилар. Қолаверса, Туро (Тура) деб аталган топонимлар, жумладан дарё номлари ҳам мавжуд. Масалан ғарбий Сибирдаги Тобол дарёсининг бир ирмоғи Тура деб аталади. Шу боис ҳам ишимизда теле, турк ва туро бир тоифадаги халқларнинг турли тилда айтилган номи бўлиб, улар синонимлардан иборат, деган фикрга келмоқдамиз.

Аммо мазкур турк атамасини тарихий саҳнага милодий V—VI асрларда кириб келган турк қабиласи номи билан аралаштириб қўймаслик лозим. Хитой олимлари бир овоздан эътироф этадиларки, Турк хоқонлиги барча теле қабилаларини бирлаштириши асосида ташкил топган, шу боис мазкур хоқонлик даврида унга фуқаро бўлганларнинг ҳаммаси турк деб аталди. Шундан сўнг турк атамаси тор маънода қабила номи, кенг маънода барча теле қабилаларининг умумий номига айланди. Чунончи, Хитой тарихи энциклопедиясида “тужюэ (turk) VI асрдан кейин Хитойнинг шимолий ва ғарбий томонларида яшган ва туркий тилларда сўзлашган халқларнинг номидир. Улар VI—VIII асрларда ташкил қилган хонлик ҳам Тужюэ деб аталган... Суй ва Танг давридаги хитой тили талаффузида ушбу атама t'uet kiuet деб ўқилган. Сўнгги пайтда олимлар тужюэ ва теле атамалари turk сўзининг транскрипциясидир, деб айтмоқда”, деб ёзилган²¹. Катта бир гуруҳ олимлар томонидан ёзилган “ХХР халқлари тарихи” (“Чжунгто минзу ши”) номли китобда “Тужюэ атамасининг кенг маъноси теле ва тужюэ таркибига кирган ва туркий тилларда сўзлашган барча қабилаларнинг умумий номидир”, деб таъкидланган²². Бу ҳақда бўлажак тадқиқотларимизда батафсилроқ тўхтаб ўтамиз, деган ниятдамиз.

Телеларнинг таркиби масаласига доир хитой манбаларида Н.Я. Бичурин таржимасида акс эттирилмаган қизиқарли маълумотлар келтирилади. Мазкур маълумотлар

юқорида қайд этилган 24 та тарихий асардан бири “Шимолий сулола тарихи”нинг 99-бобида ва “Суй сулоласи тарихи”нинг 84-бобида учрайди. Ушбу маълумотларга кўра, “теле” таркибига кирган қабилалар хунлар хоқонлиги (миллоддан аввалги 270 — милодий 118) емирилганидан кейин Буюк Хитой деворининг шимолий томонидаги худудлар ва унинг ғарбий томонидаги Хэси коридоридан бошлаб Ўрта ер ва Қора денгиз қирғоқларигача бўлган улкан заминда тарқоқ ҳолда жойлашган. Улар (манбада кўрсатилган тартибда) қуйидаги 44 қабиладан иборат²³.

Тугу (буғу, буку, буку), тунгло (тунгро), вэйхэ (уйғур, уйхўр), боегу (бойирқу, бойирғу), фуфуло (фу, фуло деб ҳам ёзилади, бўркли), мэнчэн (мичин, мунчин, мчин), турухэ (туроғур, турохўр), хун (хун), хосе (хоғурсу) (сир), сиже (изгил), чиби (чибни, чевик, жабирқо), боло (бўри, бўржи), жииде (жида, озий), супо ёки субо (сигноқ), нахэ (нак, ноқ, баъзилар супу билан нохэни қўшиб сигёноқ деб атайдилар), уху ёки угу (ўғуз), хэгу (қирғиз), еде (иртиш), юйниху (униғур, урянгхай), шеянто (сиртордуш, сиртодуш), дэлээр (длер, жарук), шибан ёки шипан (забандер, забиндер), дачи (тургеш), хэде ёки оде (одиз), хэже (хозор), боху (булғор, булгор), бэйган (печенег, бачанег), жюйхай (тўғой, тўрғой, кўғой), хэбейси (абуси, қипчоқ, босмил), хэсо (бўртос), субо (свор, сибир), емо (емак, емок), кэдо (гот, гоч), сулуже (сароугур, сариғур), сансуян (саксин, соқсин), мезу, месзу (мокшос, мокшўс), соху (черкес), энчюй, энжюй (онгор, онғор), жолифу (кутриғур, кутриғур), олан, алан (олан, ойрун), бейру (бошқирд), вохун (оворхун, овор-хун), дубо (туво, тубо).

Булардан сиртордуш қабиласи 7 та гуруҳга бўлиниб, шарқда Байкал кўли, Монголия худудидаги Туро (Туло) дарёси атрофидан ва Шарқий Туркистон худудидаги Кумул (Иверғул, қадимги хитой тилида Иву, ҳозир Хами) вилоятидан бошлаб, ғарбда ўша замондаги Рим давлати чегарасигача бўлган улкан заминда яшаганлиги кўрсатилган.

Масалан, пугу, тунгло, вэйхэ, баегу, фуфуло (фу), мэнчин, турухэ, хун, хўсе, сиже каби 10 та қabila бир гуруҳ бўлиб Туро дарёси атрофида ҳаёт кечирганлар. Уларнинг ихтиёрида 20 минг кишилиқ кўшин бор эди.

Чиби, боло, жииде, супо, нахэ, уху (угу), хэгу, еде, юйниху каби 9 та қabila иккинчи бир гуруҳ бўлиб, Шарқий Туркистоннинг шимолий худудида, аниқроғи Кумул вилояти ғарбида ва Корашар дарёси шимолига тарқалган бўлиб, уларнинг ҳам 20 минг кишидан иборат кўшини бўлган.

Сеянто, делеэр, шипан, дачи каби учунчи гурухдан иборат 4 та қабила Олтойнинг жануби-ғарбий томонларида истиқомат қилишган. Уларнинг қўшини 10 минг кишини ташкил этган.

Тўртинчи бир гурух телелер аде, хэже, боху, бэйган, жюйхай, хэбэйси, хэсо, суба, емо, кэда каби 10 та қабилани бириктирган бўлиб, Самарқанднинг шимолини ва Сирдарёнинг юқори қисми атрофида яшаган. Уларнинг аскарлари 30 минг кишидан ортиқ эди.

Бешинчи бир гурух телелар сулуже, сансуян, месу, саху каби 4 та қабиладан иборат бўлиб, Каспий денгизининг (Дэйихай) шарқий ва ғарбий томонларида яшаган. Улар ихтиёрида 8 минг кишилик қўшин бўлган.

Олтинчи бир гурух телелар энцюй, алан, бэйру, жолифу, вахун каби 5 та қабилани қўшган, улар Рум давлатининг шарқий томонида яшаган. Уларда қўшин сони 20 мингта эди.

Еттинчи гурух телелар таркибида биргина тубо (дупо) қабиласи бўлиб, у шарқда Байкал кўли атрофида яшаган. Булар ихтиёридаги қўшин сони кўрсатилмаган.

Мазкур маълумотлар бир томондан теле қабилаларининг таркибини ва яшаган жойларини кўрсатса, иккинчи томондан уларнинг умумий сони ҳақида ҳам тушунча беради. Бинобарин, ушбулар асосида хулоса қилсак, маълумотга кўра, теле қабилаларининг ихтиёрида жами 108 минг кишилик қўшин бўлганлиги аниқ. Агар биз ўртача 5 кишидан иборат ҳар бир оиладан бир киши ҳарбий хизматга жалб қилинган, деб ҳисоблаганимизда телеларнинг жами сони 600 минг кишидан ортиқ бўлиб чиқади.

Хитой манбаларида ғарбда яшаган теле қабилалари ҳақида маълумотлар кам, аммо шарқий телеларга оид хабарлар кўп учрайди. Масалан, мазкур манбаларда хунлар давлати барпо бўлганидан кейинги бир неча аср давомида теле қабилаларининг таркиби ва турган жойлари мунтазам бўлмаганлиги қайд этилган. Бунга мисол тариқасида Хитой манбаларидан қуйидаги маълумотларни келтириш мумкин.

“Танг сулоласи кўҳна тарихи”нинг 195-бобида Янди (Дая) хоқон тахтга ўтирган йили, яъни 605 йилда буку, тунгро, уйғур, байирғу ва фуфуло (фуло) каби 5 та туру қабилалари бирлашиб, бир иттифоқ тузганлиги, уларнинг умумий сони 100 минг кишидан иборат бўлганлиги ва шарқий турк хоқони Чулуга (619—621) қарши курашиш учун 50 минг кишидан иборат қўшин тузганлиги кўрсатилган²⁵.

Мазкур манбанинг 199-бобида турк қабиласига мансуб Чулу хоқон кучайганда (619—621) сиртордуш қабиласи ҳам кучаяди, лекин у 648 йили бирлашган буку, тунгро, уйғур, байирғу қабилалари билан бўлган ўзаро курашда мағлубиятга учраб, тарқалиб кетганлиги айтилади²⁶.

95-бобда эса сиртордуш қабиласининг қудрати ортач, хитой давлати ташвишга тушганлиги ва уйғур, буку, тунгро, изгил (сыже) адиз каби 5 та туро қабиласини унга қарши уруштирганлиги, натижада мазкур қабила мағлубиятга учраб, ғолибларга итоат қилганлиги, сўнг уларга қўшилиб кетганлиги кўрсатилган²⁷.

Ушбу манбанинг 217-бобида уйғур, буку, сиртордуш, чибни, тува, кувурқон, теланғут, байирғу, тунгро, хун, изгил, хўғурсу, чигил, адиз, барсак (байси) каби 15 та қабила бир иттифоқ бўлганлиги акс эттирилган²⁸.

Танг сулоласи кўҳна тарихи 199-бобининг иккинчи қисмида мазкур қабила қумликнинг шимолига, яъни Монголия ҳудудига кўчиб кетганлиги айтилган²⁹.

Турк хоқонлиги ташкил топганидан кейин теле қабилаларининг бирлашиш жараёни бошланди. Ушбу жараён тарихий адабиётларда батафсилроқ ёритилган. Бу ҳақдаги илмий тадқиқотларда хитой манбаларида учрайдиган маълумотлар ҳам кўпроқ тилга олинади. Ваҳоланки, бу жараённи атрофлича ўрганиш учун хитой манбаларидан тўлароқ фойдаланиш масаласи ҳанузгача ўз ечимини топганича йўқ. Бу алоҳида илмий изланиш бўлиб, уни ушбу рисоламиз вазифаси доирасига киритишни маъқул топмадик. Аммо мазкур жараён натижасида теле атамаси аста-секин муомаладан чиқиб, унинг ўрнига тукуват (ҳозирги талаффузда тужюэ), яъни турк атамаси ишлатила бошлайди.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, V—VI асрларда “турк” атамаси телелар таркибидаги бир қабиланинг номи сифатида майдонга келган. VII асрдан бошлаб у теле қабилаларининг умумий номига айланди. Масалан, “Танг сулоласи кўҳна тарихи”нинг 199-бобида ғарбий турк хоқони Чулу кучайганидан кейин барча теле қабилалари унга итоат қилиб, ўзларини ҳам турк деб атаёт бошлашди, деб ёзилганлигини учратамиз³⁰.

“Шимолий сулола тарихи”да эса телелар чавандозликда ва камон отишда моҳир бўлганлиги туфайли, турк хоқонлигини ташкил этишда катта хизмат кўрсатган, урушларда асосий юкни ўз зиммасига олган, деб зикр этилган³¹.

Турк хоқонлиги даврида телелар умумий ҳолда турк деб атала бошланганлиги ҳақида хитой луғатларида, эн-

циклопедияда³² ва тарихий адабиётларда ҳам кўрсатилган. Масалан, Сихайда³³ турк қадимий телеларнинг иккинчи номи ҳисобланади, деб ёзилган. Мазкур лугатнинг иккинчи бир жойида³⁴ кўрсатилишича, турк атамаси қадимги халқ номи бўлиб, у кенг ва тор маънода ишлатилган. Кенг маънода ушбу атама турк қабиласи билан барча теле қабилаларининг умумий номи ҳисобланган. Турк қабиласи олтинчи асрда Олтой тоғларида яшаган бўлиб, унга Ашина етакчилик қилган. Кейинчалик, турклар эгаллаган ҳудуд кенгайиб кетган. Шунда уларнинг ҳудуди шарқда Ляохай денгизи қирғоқларигача бўлган жойларни, ғарбда Шихай, яъни ҳозирги Каспий денгизи атрофидаги жойларгача, жанубда Амударё қирғоқларидан, шимолда Байкал кўли атрофигача бўлган ерларни ўз ичига олган.

Хитой тарихчиси Лю Симян ўзининг “Хитой халқлари тарихи” номли асарида турк қабиласи телеларнинг бир қисмини ташкил этган бўлиб, ушбу қабила кучайганда унинг вакиллари бўлган Туманхон, Муқанхон қабилар хонлик тахтини эгаллашган бўлса-да, уларга итоат қилган фуқаролар теле қабилаларидан ташкил топган, деб ёзади³⁵.

VII—VIII асрларда теле қабилалари “турк” деб аталганлигини япония олимларининг асарларида ҳам учратиш мумкин. Чунончи, япон олими Хатакё қаламига мансуб бўлган “Тўққиз уйғур ва тўққиз ўғуз ўртасидаги муносабатлар” номли китобда теле ва тукуват (турк) атамалари билан номланган халқлар аслида бир халқ бўлган. Тукуват атамаси теле атамасидан трансформацияланган, деб кўрсатилади. Хатакёнинг мазкур фикрини бир қатор япон олимлари, жумладан Матсуда Хисао юксак баҳолаб, унинг бу фикрини тарих фанига қўшган катта ҳисса, деб ҳисоблайди.

Матсуда Хисао ўзининг япон тилида нашр этилган, сўнгра хитой тилига таржима қилинган “Тангри тоғининг қадимий тарихий жуғрофиясига оид тадқиқот” номли асарида “Тукуват (тужюэ) атамаси теле деб аталган халқ номи асосида шаклланган, деган хулоса бениҳоят аҳамиятлидир”, деб ёзади³⁶.

Бундай мисоллар хитой ва япон олимлари асарларида кўп учрайди. Бу ерда ҳаммасини бирма-бир келтиришнинг ҳожати бўлмаса керак, деб ўйлаймиз. Аммо бир нарсани айтиб ўтмоқ лозимки, улар ўз фикрларини ва хулосаларини чуқур тадқиқот асосида ва кенг доирадаги материалларни атрофлича таҳлил қилган ҳолда исботлаганлар.

Фикримизча, тарихий адабиётларда ўғуз ва уйғур деб аталган теле қабилалари билан уйғур, тўққиз теле, тўққиз ўғуз, тўққиз уйғур деб аталган қабилалар иттифоқининг умумий номи ва таркиби тўғрисида аниқ тушунча йўқ. Буни биз фақат рус ва ўзбек тилларидаги адабиётларда эмас, балки Хитой олимларининг ишларини ўрганиш жараёнида сездик. Ҳатто уйғур тарихчиси Турғун Олмос қаламига мансуб “Уйғурлар” номли китобда уйғур номли қабила билан қабилалар иттифоқи ўртасидаги фарқ аниқ кўрсатилмаган³⁷.

Натижада кўпгина тарихий воқеаларга ёндашиш, айнақса, VII асрдан кейинги даврга оид хитой манбаларини ўрганишда чалкашликлар келиб чиқмоқда. Масалан, VII асрга қадар уйғур атамаси теле таркибидаги бир қабиланинг номи бўлиб, у хитойча вэйхэ, юаньхэ, биявхэ иероглифлари билан ёзилган бўлса, VII асрнинг бошларидан бошлаб ушбу атама бир қанча теле қабилалари иттифоқининг номига айланган. Шундан кейин Хитой тарихчилари буни фарқлаш мақсадида мазкур иттифоқ номи хуэйхэ иероглифлари билан ёзишган. Бунинг исботи сифатида қуйидаги маълумотларга мурожаат қилиш мумкин.

Биз юқорида 44 та теле қабиласи таркибини Шимолий сулолалар ва Суй сулоласи тарихлари асосида келтирганимизда, уйғур қабиласи (вэйхэ) шарқий теле гуруҳи таркибида бўлганлигини айтиб ўтдик. “Танг сулоласи янги тарихи” 217-бобининг биринчи қисмида “вэйхэ (уйғур), тунгло (тунгро) ва боегу (боирғу) қабилаларини бирлаштириб (Чулу хоқонига) қарши чиқди, ўзини эркин (сижин) деб билди. Ҳамма қабилалар ўзларини хуэйхэ деб атади. Хуэйхэга уйғур қабиласи таркибидаги яологэ (ёғлиқор) уруғи бош бўлди”, деган маълумотни учратамиз³⁸.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, 648 йилда 44 та теле қабиласи таркибидаги 5 та қабила билан сиртордуш қабиласи ўртасидаги кураш буларнинг бирлашиши билан тавом бўлган эди³⁹.

Шимолий сулолалар (386—550) даврида ёзилган ва Ван Пу қаламига мансуб бўлган “Танг сулоласининг қисқача тарихи” (“Танг хуйяо”) номли асарда ёзилишича, VII асрнинг бошида уйғур (вэйхэ), буку, хун, бойирғу, тунгро, изгил ва чибни каби 7 та қабила бирлашган. VIII асрнинг иккинчи ярмида уларга босмил ва қорлуқ (гэлулу)лар қўшилган. Натижада қурдош қабилаларнинг сони тўққизтага етган. Уйғур хоқонлиги (744 йили) ташкил топганда,

хоқон уйғур қабиласига мансуб ёғлиқор уруғидан бўлган-лиги сабабли ушбу теле қабилалари иттифоқи “тўққиз уйғур” деб аталган⁴⁰.

VIII асрдан кейинги даврда ёзилган хитой манбаларида “жюшинг угуси” (тўққиз ўғуз) атамаси учрайди. Сўзма-сўз таржима қилганда мазкур хитойча атама “тўққиз исмли ўғузлар”, деган маънони англатади. Мазкур манбаларда кўрсатилишича, тўққиз ўғузларнинг таркиби ўғуз, буку, тунгро, уйғур, бойирғу, хун, изгил, чибни, босмил ва қорлуқ каби 9 та қабиладан иборат бўлган⁴¹.

Шундан келиб чиқадики, тўққиз уйғур билан тўққиз ўғузнинг таркибида фарқ йўқ. Ҳар икки атама ҳам томири бир бўлган қабилалар иттифоқининг икки хил номидир. Аммо бу борада яна бир нарсани аниқлаб олмақ лозимки, тўққиз уйғур таркибидаги уйғур қабиласининг ўзи ҳам аслида 9 та қабилани ташкил этган. Улар қуйидагилардир.

Ёғлиқор (яологэ), қутриғур (хутугэ), буқосқир (могэ-шичи), овчаг (авуди), хазарқосор (гэса), хўғурсу (ховэнсу), ёғма (яовугэ), оёвир (сиеву), турломвийбур (тулову).

Хитой олимлари мазкур қабилаларни “ички 9 қавм” (“ней 9 зу”), юқоридаги 9 қабилани эса “сиртқи 9 қабилла” (“вай 9 бу”) деб атайдилар. “Танг сулоласининг кўҳна тарихи”да “ички 9 қавм” “азали 9 исмли қабилалар” (“бэн 9 син було”) деб аталади⁴².

Баъзи бир хитой манбаларида тўққиз уйғурга 44 теле қабилаларидан бири бўлган ва Сирдарёнинг юқори қисмида яшаган адиз қабиласи қўшилганлиги ва шундан сўнг “шисин хуэйхэ” (“ўн уйғур”) атамаси пайдо бўлганлиги айтилади⁴³.

Рашид ад-диннинг “Жами ат-таварих” асарида келтириладиган “ўн уйғур” таркиби бутунлай бошқа бўлиб, унда ойишлик, утинқор, буқиз, угкундур, тулор, одор, учтабин, қомломқу ва ўтикан қабилалари бўлган⁴⁴. Ушбу қабилалар номи 44 теле қабилалари таркибида учрамайди. Шунга қараганда, булар уйғур қабилалари иттифоқи-га кейин қўшилган ёки кўпайиш натижасида пайдо бўлган қабилалар бўлса керак, деган хулоса келиб чиқади.

“Тўққиз ўғуз” номи билан аталган қабилалар иттифоқи таркибида 44 теле қабилаларидан бири бўлган ўғуз (угу, ухэ, ухуан) қабиласи учрамайди. Шунинг учун “тўққиз ўғуз”, деб номланган қабилалар иттифоқи ўғуз қабиласи асосида шаклланмаган, деган хулосага келмоқдамиз.

Тўққиз ўғуз атамасининг хитойча номидаги “шинг” сўзининг маъносидан келиб чиққанда, ушбу атамадаги “ўғуз” сўзи ўлчов бирлиги сифатида ишлатилган бўлиб

чиқмоқда. Баъзи туркий халқлар, жумладан, уйғур тилида бир хонали уй — бир оғиз уй деб айтилади. Шунга қараганда “оғиз”, “ўғуз” деб талаффуз қилинган бўлиши ҳам мумкин.

Тўққиз ўғуз таркибига кирган қорлуқлар ҳам бир қабиланинг номи эмас, балки қабилалар иттифоқининг номи эканлиги ҳақидаги маълумотларни хитой манбаларидан топишимиз мумкин. Масалан, “Танг сулоласи янги тарихи”нинг 217-боби 2-қисмида қорлуқ (гэлулу), мулу ёки мула (буйла), жиси (Турғун Олмоснинг кўрсатишича, собек деб аталган⁴⁵) ва тоши (тошли) каби 3 та қабиладан иборат бўлганлиги кўрсатилади⁴⁶. Шу билан бирга қорлуқлар турк қабилалари эканликлари айтилади. 742—756 йилларда улар уйғур деб номланган қабилалар иттифоқи билан бирга Еттисув заминини эгаллаган. Қорахонийлар давлатини ташкил қилишда улар ўз иттифоқдошлигини сақлаб қолган. Кейинчалик қорлуқларга мансуб бир хон қизи Чингизхоннинг хотини бўлган⁴⁷.

Хитой манбаларида тўққиз ўғуз қабилалари “жюшин тэлэ” деб ҳам аталганлигини учратиш мумкин. Чунончи, “Танг сулоласи кўҳна тарихи”нинг 199-боби 2-қисмида “9 исми теленинг 20 минг чавандози Тангритоғга етиб келди” деб кўрсатилган⁴⁸.

Хитой манбаларида кўрсатилишича, теленинг шарқий қисми “гавчэ” деб ҳам аталган. Ушбу атама эса қадимий турк тилидаги қонғолик ёки қисқача қангли сўзининг хитойча таржимасидан иборатдир. Бу юқорида тилга олинган Хитой ва Япония олимларининг тадқиқотларида исботланган.

“Вэй сулоласи тарихи”нинг 103-бобида “гавчэ қадимги чидиларнинг бир қисми бўлиб, у дастлаб дили деб аталар эди. Шимолда уларни чилэ деб аташган, шиялар (хитойлар) говчэ динглинг дейишар эди, ... улар ди, уйғур, хўғурсу, чибни, қирғиз ва илтекин (ичижин) қабилаларидан иборат бўлган”, деб ёзилган⁴⁹.

Бу ердаги чиди қадимги туруларнинг шарқий қисми эканлиги ва дили, чилэ, динглинг каби атамалар теле атамасининг қадимги хитойча талаффузи эканлиги назарда тутилса, говчэ шарқий телеларга хитойлар томонидан қўйилган ном эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

“Гавчэ” қангли сўзининг хитойча таржимаси бўлса, мазкур ном билан аталганлар ўз тилида қанглилар дейилган. Бинобарин, хитойлар телеларнинг баланд ғилдиракли аравадан кенг фойдаланганлигини кўриб, уларга “гав-

чэ” деб от қўйган. Шундан маълумки, гавчэ этноними урф-одат асосида хитойлар орасида келиб чиққан.

Шарқий теле, яъни гавчэларнинг бир қисми 12 қабилани бириктирган. Булар чифули (чипули), тулу (тур), ижан (илжон, илхон), далян (тарлан), кухэ (қуға), добуган (тарбоқон, давгон), олун (ойрун), моюн (муен, баен), сифэн (иркин), фуфуло (бўрклик), чиюн (қиюн, киен, кийу) ва юшупи (юсиб, юшиб)лардан иборатдир⁵⁰. Ушбу қабилалар ичида фақатгина олун (ойрун) ва фуфуло (бўрклик)ни юқорида санаб ўтилган 44 та теле қабиласи орасида учратиш мумкин.

“Вэй сулоласи тарихи”нинг 103-бобида ушбу қабилалар гавчэнинг бир қисми эканлиги кўрсатилган. Мазкур манбанинг ушбу бобида зикр этилишича, Тайхэ хоқон тахтга ўтирганига 11 йил бўлганда (227—233 йиллари) журженлар орасида ички зиддиятлар кучайиб ўзаро курашлар бошланди. Улар таъсири остидаги туркий қабилалар ҳар ёққа кета бошлади. Фуфуло қабиласининг сардори Афучжило жияни Чюнчи билан бирга 100 мингдан ортиқ гавчэ аҳли билан ғарб томонга кўчиб бориб, ўз давлатини ташкил этади. Ўзини Куд-билик (Тангри фарзанди) хон деб эълон қилди⁵¹.

Шунга қараганда, гавчэ номи билан аталган туркий қабилалар катта нуфузга эга бўлган.

Танг сулоласининг ҳар иккала тарихида ва “Тунгдян” (“Умумий тарих”) номли асарда шарқий теле таркибида байси (байсар), жюй, юй, дамо қабилалари ҳам мавжудлиги кўрсатилган⁵². Булар туркий қабилалар сони тобора кўпайиб юқорида кўрсатилганлар билан чекланиб қолмаганлигидан далолат беради.

44 теле қабилалари билан гавчэ, уйғур, шарқий теле қавмларининг барчасини қўшиб ҳисоблаганда, туркий халқлар таркибида 58 қабилла бўлганлиги маълум бўлади. Уйғур хоқонлиги даврида шулардан 22 таси уйғур деб номланган иттифоқ доирасига кирган. Мазкур хонлик эмирилгандан (845—846) сўнг улар ҳар томонга, жумладан Туркистонга ва Шарқий Туркистон ҳудудларига жойлашиб, бу ерлардаги қариндош қавмлар билан қўшилиб кетишади⁵³. Буларнинг кўпчилиги ўзларини уйғур деб аташган. Ушбу жараён ҳам алоҳида тадқиқот олиб боришни тақозо этади.

Юқоридагилардан маълумки, милоддан олдинги минг йилликда Хитой атрофида яшаган туркий халқларнинг умумий номи хўр, ди, дили, динглинг, хун бўлган бўлса,

милодий II—VI асрлар давомида теле (чилэ, тэлэ), VI асрдан бошлаб турк (тукиват, тукю, тужюэ) деб аталган. Тўққиз теле, тўққиз ўғуз, тўққиз уйғур каби атамалар булар доирасида шаклланган қабилалар гуруҳларининг умумий номлари. Уларни айрим қabila ёки уруғлар номи билан алмаштириб қўйиш мумкин эмас. Аммо ушбу атамаларнинг этимологияси бутунлай бошқа масаладир. Бу ҳақда фикр юритиш кўпроқ тилчиларнинг вазифаси, деб ўйлаймиз.

Хитой манбаларидаги телега доир юқоридаги маълумотлар баъзи бир камчиликлардан холи бўлмаса-да, уларни кенг илмий истеъмолга киритиш туркий халқлар тарихига, айниқса, қадимги даврга тааллуқли кам ўрганилган ёки мунозараларга сабаб бўлаётган қатор масалаларга аниқлик киритади. Шу билан бирга қуйидаги икки таклифни айтишга асос бўлади.

Туркистон тарихига оид хитой манбаларидаги маълумотларни ҳамда Хитой олимларининг янги тадқиқотларини таржима қилиб ўрганиш ва уларни илмий муомалага киритиш ишларига эътибор бериш лозим.

Сиртордуш қабиласи ва унинг тақдири кам ўрганилган масалалардан биридир. Ушбу қabila милодий VII асрнинг ўрталарига қадар Туркистонда яшаган туркий қавмлар орасида энг катта нуфузга эга бўлганлардан бири бўлиб, ушбу минтақадаги халқаро муносабатлар тарихида катта ўрин олган. Аммо ушбу қabila ҳақида ёзма манбаларда етарли маълумотлар сақланиб қолмаган. Шунинг учун ҳам тарихий адабиётларда сиртордушлар ҳақида батафсилроқ зикр этилмай келмоқда.

XIX асрнинг биринчи ярмида узоқ йиллар Хитойда истиқомат қилган ва Ўрта Осиё халқларига оид айрим хитой манбаларини рус тилига таржима қилишда меҳнати сингган олими Н.Я. Бичурин (Иакнф — 1777-1853) сиртордуш қабиласига алоҳида эътибор берган эди. Шу борада у “Танг сулоласининг янги тарихи” (“Син Танг шу”) номли асарининг 217-бобида учрайдиган маълумотни ҳам таржима қилган⁵⁴. Олим келтирган маълумотлар сиртордуш қабиласи ҳақида батафсилроқ фикр юритишга имкон бермайди. Аммо, сўнгги йиллар давомида хитой ва япон олимлари томонидан чоп этилган бир қатор тарихий асарлар сиртордуш тўғрисидаги рус олими таржимасидан тикланган тасаввуримизни бойитиб юборади.

Н.Я. Бичурин келтирган маълумотларга кўра, сиртордуш (тердуши, яньто, сйеньто) қабиласи “сйе ва яньто”

каби ккки уруғдан ташкил топган. Аслини олганда, мазкур қабила икки уруғ эмас, балки сир (шие, сие) ва тордуш (янто) каби икки қабиланинг бирикмаси ҳисобланади. Бу ҳақда нафақат манбаларда ва тарихий адабиётларда, балки хитойча энциклопедик луғатларда, жумладан, “Сихай” да ҳам кўрсатилади⁵⁵.

Н.Я. Бичурин таржима қилган маълумотларни бошқа Хитой манбаларига солиштирганимизда шуниси аниқ бўлдики, хунлар империяси емирилгандан кейин то Турк хоқонлиги ташкил топгунгача сиртордуш қабиласи дилер (дэлээр), забиндер (шипан), туркеш (дачи) каби қабилалар билан Олтой тоғларининг жанубий ва ғарбий томонларида, яъни Шарқий Туркистон, ҳозирги Қозоғистон ҳудудидаги Еттисув вилоятида яшаган. Буни юқорида Бэйши асосида келтирилган маълумотлар исботлайди.

Хитой манбаларининг кўрсатишича, қадимги даврда сир ва тордуш қабилалари ёнма-ён яшаган бўлиб, улар орасида ҳукмронлик учун курашлар авж олган. Ушбу курашлар натижаси сир қабиласининг тордуш қабиласи устидан ғолиб чиқиши ва уни ўзига қўшиб олиши билан якунланган. Шунинг учун ҳам тордуш қабиласининг номи кейин қўйилиб айтиладиган бўлган.

Афсуски, Хитой манбаларида сир ва тордуш қабилаларининг номлари қандай маънони англатади ва дастлаб қайси жойларда ва қачон пайдо бўлган, деган саволларга жавоб бера оладиган маълумотлар ҳозирча топилгани йўқ. Аммо юқорида кўрсатиб ўтилгандек, милодий III—IV асрларда сиртордуш қабиласи Олтойнинг ғарби-жанубий томонига, яъни Тангри тоғ ва унинг шимолидаги ерларга тўғри келади.

Хитой манбаларидаги маълумотларга кўра, сиртордушларнинг тили, урф-одатлари, ишлатадиган қурол-яроғлари, ҳатто ҳарбий ва маъмурий тизимлари турклардан фарқ қилмаган. Айни замондаги турклар эса барча теле қабилаларига ўхшаш бир хил туркий тилда сўзлашган⁵⁶. Маълумки, Турк хоқонлиги (айрим адабиётларда Кўк турк хоқонлиги — 552—603) энг қудратли бўлган даврда, аynиқса, Муқонхон ҳукмронлик қилганда (554—574) Туркистондаги кўп халқлар унга итоат қила бошлайди. VI асрнинг охирларига келганда ушбу хоқонликнинг ғарбий чегараси Каспий ва Қора денгиз бўйларига, шарқи-жанубий чегараси Хитой заминида, ғарби-жанубий чегараси эса Ҳиндистоннинг шимоли ва Эронгача етган эди. Бу ҳақда Хитой Халқ Республикаси тарихчилари, жумла-

дан, Турғун Олмос асарида кўрсатилган. Шу даврда сиртордушлар ҳам мазкур хонлик фуқароси бўлган эди. 583 йили⁵⁷ ички курашлар натижасида Турк хоқонлигининг шарқий ва ғарбий турк хонликларига бўлиниб кетиши муносабати билан айрим йирик қабилалар мустақил бўлишга ҳаракат қилди. Сиртордуш қабиласи ҳам шулар жумласидандир. Аммо буларнинг ҳаракати кутилган натижани бермади.

VII асрнинг дастлабки йилларида, яъни Чўлу-хоқон (Чўлу-қоғон) ғарбий турк хонлиги тахтига чиққанда (600—611) мазкур хонлик кучая бошлайди ва атрофдаги халқларни ўзига итоат қилдиради. Айни шу даврда сиртордуш қабиласи ҳам бир қатор қардош қабилалар билан бирга Чўлу-хоқоннинг қарамоғига ўтади.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, хитой манбаларида, жумладан, Юан Шу (1131—1205) асарларида ушбу воқеа Хэсана — хоқон даврида содир бўлган деб, зикр этилади. Чўлу-хоқоннинг тахтга ўтиришдан олдинги исми Доман бўлганлиги ҳам хитой манбаларида кўрсатилади. Ушбу маълумотларга қараганда, хитой манбаларидаги “Чулу-кэхан, Хэсана-кэхан ва Доман-кэхан” каби номлар 600—611 йилларда тахтда ўтирган ғарбий турк хонлиги ҳукмдори Чўлу-хоқоннинг ўзи эканлиги маълум бўлади⁵⁸.

Сиртордушлар ғарбий турк хонлигининг фуқароси бўлгач, орадан кўп ўтмасдан Чўлу-хоқон ва унинг атрофидагилар ўз фуқароларига, айниқса, янгидан итоат қилганларга кўпроқ солиқ солади. Бу аҳвол айрим қабилаларнинг норозилигини уйғотади. Чўлу-хоқон эса уларнинг норозилигини инobatга олмай, юз нафар кишини исёнкорликда айблаб жазога тортади. Шундан кейин бир қатор туро қабилалари, жумладан, сиртордуш қабиласи мазкур хоқонни тахтдан туширишга ҳаракат қилади.

Чўлу-хоқонга қарши бўлган қабилалар бирлашиб, чибни қабиласининг сардори Гэлэнни (Филон бўлиши мумкин) ўзларига бошлиқ қилиб тайинлайди ва унга Иужэн-мўхэ деб ном беришади. Шу воқеадан кейин сиртордушларнинг катта бир қисми олдинги турган жойларини ташлаб, шимолий Олтойдаги Ибор тоғлари (хитойча Танхан-шан) шимолидаги ерларга бориб жойлашади.

Янги жойга кўчиб боргач, сиртордуш қабиласи ўзларига Ишби (Ишибу)ни бошлиқ қилиб тайинлайди ва унга Гэлэн итоатидаги кичик хон унвонини беради. Лекин қанча ҳаракат қилмасин, сиртордушлар ғарбий турк хон-

лигидан бутунлай мустақил бўла олмайди. 611—618 йилларда тахтда ўтирган Шигуй-қоғон (Шигуй кэхан) яна улар устидан ўз назоратини ўрнатади. Гэлэн ва Ишбилар хонлиқдан воз кечишга мажбур бўладилар.

Хитой манбаларида баён этилишича, 621 йили Шарқий турк хонлигининг ҳукмдори Чулук-хоқон (Чулук-қоғон — 619—621) оламдан ўтгач, ўрнига укаси Шили хоқон қилиб тайинланади (621—630) ва унга Қорахон (Улуғхон маъносини англатади) номи берилади. Айрим адабиётларда мазкур хоннинг исми тахтга ўтиришдан олдин Шили бўлганлиги айтилмайди. Бундай ҳолларда Шили ва Қорахон бир киши эканлигини англаб олиш қийин кечади.

Ҳокимиятга келгандан сўнг Қорахон сиртордуш қабиласи ва унинг атрофидаги уйғур, тува, қувирқон, тлонғут, тунгро, буку, байирғу, чибни қабилаларини ўз назорати остига олишга ҳаракат қилади. Шу боис сиртордушлар ҳаётида нотинчлик бошланади. Натижада 70 минг оиладан иборат бўлган сиртордушлар ҳам мазкур хонлик назоратига ўтади. Лекин бу аҳвол узоққа чўзилмайди.

Юан Шунинг кўрсатишича, 628 йил шарқий турк хонлиги итоатдан бош тортганларни жазолаш мақсадида юз минг лашкардан иборат қўшинни сафарбар этади. Уйғурлар мазкур қўшинга қарши Пуса раҳбарлигида 50 минг чавандозни жангга солади. Тўқнашувларда сиртордушлар ҳам катта маҳорат билан қатнашади. Натижада уруш уйғурлар фойдасига ҳал бўлади.

Ушбу уруш даврида шимолда яшаган бир неча қабилалар ҳам Қорахонга қарши чиқиб сиртордушлар билан бирга кураш қилади. Шунда улар сиртордушларга қўшилиб кетади. Фалабадан сўнг мазкур шимолий қабилалар сиртордушлар билан бирга Ишбининг набираси Инанни ўзларига бошлиқ қилиб тайинлайди⁵⁹.

Айни замонда сиртордуш қабиласи таркибида 70 минг оила бўлганлиги ва унга яна бошқалар қўшилганлиги учун, у туро қабилалари орасида энг катта нуфузга эга эди. Шу боис Хитойнинг ғарби-шимолида сиртордуш қабиласининг ҳаракати Танг сулоласини ташвишга солди. Эҳтиёткорлик учун Танг хонадони сиртордушларга катта совғалар билан элчилар юбориб, уларнинг ички вазиятини ўрганишга киришди. Шунинг билан бирга Инанга “дурлар дури хон” унвонини бериб, унга ўзининг катта илтифотини намоён этишга ҳаракат қилди.

Айниқса, сиртордуш қабиласи Тангритоғ шимолидан Олтойга кўчганда, айрим уруғлар қабила жамоасидан ажраб ғарб томонга кўчиб кетган эди. Мазкур ажраб чиққан уруғлар Инаннинг акасининг ўғли Домочжини ўзларига бошлиқ қилиб тайинлаб, унга Итеуши-хон деб ном беришади. Шундан кейин ушбу хон ўзига тобе бўлганларни бошлаб, ўзларининг илгари яшаган жойи Тангритоғ атрофини эгаллайди. Бундан хабар топган Танг сулоласи яна ҳам қаттиқроқ ташвишга тушади. Бинобарин, айти замонда Танг сулоласи Хитойда юз бераётган ички курашларни тамомлаб, мамлакатни бирликка келтириш ҳаракатида эди.

626 йилда Танг хоқони Ли Юан (Гоузу — 618—626)нинг кичик ўғли Ли Шимин Хитой давлатининг хоқони қилиб тайинланади (627—650 йилларда Тайзунг номи билан тахтда ўтирган). Ли Шимин Хитойни бирлаштириш билан чекланмай атрофдаги халқларни ҳам ўзига итоат қилдиришга киришади. Айти замонда гарчи турклар икки Ғарбий ва Шарқий хонликка бўлиниб кетган бўлсалар-да, Танг сулоласи уларни хитой кўшинларининг атрофдаги мамлакатларни бўйсундиришга қаратилган ҳаракатларига халақит бера оладиган энг кучли рақиб деб ҳисоблар эди. Шунинг учун Ли Шимин тахтга келгач, туркларга қарши уруш қилишга тайёргарлик кўра бошлади ва уларнинг ички вазиятидан тўла фойдаланишни мақсад қилиб олди.

627 йилдан бошлаб Туркистондаги сиёсий ва иқтисодий вазият Танг сулоласи фойдасига ўзгара бошлайди. Зеро, айти шу йилдан бошлаб турклар мамлакатида табиий офатлар юз бера бошлади. Бир неча йил давомида чорва моллари қирилиб кетди, халқ қаттиқ очарчиликка дуч келди. Айниқса, Шарқий турк хонлигида табиий офатлар натижасида ўзаро норозиликлар, қабилалараро келишмовчиликлар ва тўқнашувлар, хонга қарши исёнлар юз берди. Шарқий турк хонлиги итоатида бўлган 15 та теле қабилалари хонга итоат қилишдан бош тортди. Уйғур, сиртордуш, чибни, тува, қувирқон, тилонғут, буку, байрғу, тунгро, хун, изгил, хўғурсу, чигил (кумиқ), адиз, бўлсар каби қабилалар ана шулар жумласидандир.

Мазкур аҳволдан воқиф бўлган Танг сулоласи хоқони Ли Шимин ушбу қабилалар олдига одам юбориб, уларнинг курашини қўллаб-қувватлайди. Айниқса, 628 йилда сиртордушлар ўз хонлигини ташкил этганидан кейин Танг

сулоласи хоқони улар хонига элчилар юбориб, совға-саломлар тақдим этди. Сиртордушларни ҳимоя қилиш баҳонасида Шарқий турк хонлигига қарши ҳарбий юришлар қилди. Айна замонда сиртордушлар Хитой билан тинчлик муносабатларини ўрнатиш ҳаракатида эдилар.

Масалан, Юан Шу асарида кўрсатилишича, 628 йилда бир қатор уруғлар сардорлари Шели хоқонга қарши чиқиб, сиртордуш қабиласига қўшилишди ва улар билан бирга Инанни ўзларига хон этиб тайинлашди.

Ҳамда Танг сулоласи сиртордушларга душман бўлиб қолган Шелини хоқон деб тан олиб, уни қўллаб-қувватлади. Шунинг билан бирга унинг олдига ўзининг Чяв Ши исмли ўнг қанот кўшин қўмондонини юбориб, унга совға-саломлар тақдим қилди. 629 йилда сиртордушлар ҳукмдори ўзининг Тўра исмли укасини гаров тариқасида Танг хоқони Тайзунг хузурига юбориб, Хитой билан тинч алоқада бўлиш истагини билдирди. 638 йилда турк хони Шели оламдан ўтганидан кейин сиртордушлар Орхун дарёси бўйларини ўзларига марказ қилиб олиб 200 минг кишидан иборат кўшин тузади.

“Танг хоқони,— деб ёзади Юан Шу,— уларнинг кучайиб кетиши ва ундан кейин улар билан курашиш қийин бўлишидан қўрқиб, бунинг олдини олмоқчи бўлди. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун шу йили 9-чи ойда сиртордушлар ҳукмдорлари бўлган икки ака-укалар хузурига одам юбориб, уларга совғалар, жумладан биттадан бир хил ноғора тақдим этди, уларнинг ҳар иккаласини бир-биридан яширин ҳолда сиртордушларнинг хони деб тан олишини билдирди. Сиртдан қараганда хоқон Тайзунг ўзининг уларга бўлган дўстона муносабатини ва яхши ниятларини билдирган бўлса, амалда у бу ака-укалар орқали сиртордушларнинг кучини парчалашга ҳаракат қилган эди”⁶⁰.

Сиртордуш қабиласининг кучайишидан Танг сулоласи хавотирланишининг яна бир сабаби шу бўлганки, 628 йили сиртордушлар мустақил хонлик ташкил этгандан кейин уларнинг худуди шарқда тонғитлар (тангут, хитойча мохэ) юрти, ғарбда Ғарбий турк хонлиги, жанубда Танг сулоласи таъсиридаги заминларга бориб тақалган эди. Айна пайтда уйғур деб аталган уйғур, бойирку, адиз, тунгро, буку, барсуқ каби қабилалар уюшмаси ҳам сиртордушлар ҳокимиятини тан олиб, улар билан иттифоқдош бўлишди.

639 йили Танг сулоласи Шарқий турк хонлиги устидан ғолиб чиқиб, унинг тахтига ўзига маъқул бўлган Асина Сирба (хитойча Ли Симо — 639—646) исмли бир кишини ўтқазиб ва 100 мингдан ортиқ Танг сулоласига итоат қилишдан бош тортган ва ўз мустақиллиги учун курашган туркларни асир тариқасида Хитой ҳудудига кўчириб, хотиржам бўлганидан сўнг сиртордушларга ва уларга итоат қилган бошқа қабилаларга нисбатан ўз сиёсатини ўзгартирди. Улар ўртасига адоват солиш, мавжуд зиддиятларни кучайтириш ва очиқдан очиқ курашларга даъват этишга ҳаракат қилди. Бу борада Хитой ҳудудига кўчириб олиб кетилган ва бир неча йил олдин сиртордушлар билан душманлашиб қолган турклардан, Шарқий турк хоқонлиги тахтида ўтирган “кўғирчоқ” хондан ва унинг тарафдорларидан тўла фойдаланди. Уйғур деб аталган қабилалар уюшмасини сиртордушларга қарши қўйишга ҳаракат қилди.

Хитой тарихчиси Люй Симяннинг ёзишича, 645 йили сиртордушлар ҳукмдори Инан оламдан ўтди, унинг ўрнига ўғли Фаюэ хон этиб тайинланди. Ушбу воқеа сиртордушлар давлатида нотинчликка сабаб бўлди. Бу аҳвол Танг сулоласи учун ниҳоятда қўл келди. Вазиятдан фойдаланиб Танг сулоласи сиртордушлар хонлигини уйғур деб аталган қабилалар иттифоқининг қўли билан йўқотишга ҳаракат қилди. 646 йили Танг хонадони ўз мақсадига эришди⁶¹. Мазкур уйғур иттифоқи эса вазиятдан фойдаланиб сиртордушлар хонлиги ўрнига ўз хонлигини ташкил этди (646—846) ва тезда кучли бир давлатга айланди. Танг сулоласи ушбу давлатни тан олишга мажбур бўлди.

646—648 йиллари сиртордуш давлати йўқотилгандан кейин мағлублар ғолиблар ўртасида бўлиб олинди. Шундан сўнг сиртордушлар ҳам уйғур деб атала бошланди. Шу боис кейинги даврларда битилган хитой манбаларида сиртордуш этноними учрамайди.

Юқорида хитой манбаларида гавчэ (гаочэ) деб аталган халқ шарқий телеларнинг бир қисмлиги, ушбу этноним мазкур қисмга хитойлар томонидан қўйилган ном эканлиги ва бу ном баланд араваликлар ёки аравада юривчилар маъносини англатиши ҳақида айтиб ўтилди. Айрим тарихчилар мазкур гавчэ атамаси “қангқа, қангғор” сўзларининг хитойча талаффузидир, деб ҳисоблайдилар. Шу асосда гавчэ ва қангқо деб аталганларни бир халқ деб биладилар. Бу ҳақда биронта хулосага келишдан аввал қангқа атамаси

қадимий хитой манбаларида қандай маънода ишлатилганлигини аниқлаб олиш зарур, деб ўйлаймиз.

Марҳум ўзбек олими К. Шониёзов Н.Я. Бичурин таржималарига ишора қилиб “Сирдарёнинг ўрта оқимида милоддан олдинги III —, милодий V асрларда яшаган халқлар хитой солномаларида қангғуй ёки қангцюй деб аталган”, деб ёзган⁶².

Н.Я. Бичурин таржимаси билан хитой тилидаги аслиятни (матнни) солиштирганимизда, маълум бўлдики, таржимадаги “қангғуй” ва “қангцюй” атамаларини ифодалайдиган икки иероглиф ҳозирги замон хитой тилида “қангжюй” (рус транскрипциясида “қанцюй”) деб ўқилади. Қадим замонда ушбу иероглифлар Канг-киа (Kang-kiä) деб ўқилган. Айрим муаллифлар мазкур иероглифларнинг ҳозирги замон ўқилишидан келиб чиқиб, уларни “Кангжюй” деб ёзишади. Кангжюй атамасининг қадимги ўқилишини қангқа, қангга, қанггар каби сўзлар билан солиштирганда, “қанг-киа” ушбу атамаларнинг хитойча транскрипцияси эканлигини билиб олиш қийин эмас.

Гавчэ сўзини ифода этган икки иероглиф қадимда “каукиа” (kau-kiä) деб ўқилган. Оҳанг жиҳатдан ушбу сўз “қанг-киа” атамасига яқин бўлса ҳам унинг маъноси баланд арава демакдир. Арава сўзи қадимги туркий тилда қанг деб аталган. Бу исбот талаб этмайди. Аммо “қанг-киа” сўзини ифодалаган икки иероглифнинг луғавий маносидан келиб чиққанда, улар гуллаган диёр, катта замин каби маъноларни англатади. Аммо олимлар хитой манбаларидаги “қанг-киа” атамаси маҳаллий халқ тилида қангқа, қангха, қанггар деб турлича талаффузда айтиладиган бир сўзнинг хитойча транскрипцияси эканлигини тасдиқлайди.

Ўрта асрларга оид хитой манбаларида Канггуо ёки Кангто (рус транскрипциясида қанго) деб ўқиладиган икки иероглиф билан ёзиладиган атама пайдо бўлди. У қадимги замон хитой тилида “қанг-куэк” (Kang-kuek) деб талаффуз этилган. Ушбу атамани “қанг-киа” билан аралаштириб бўлмайди. Бинобарин, Кангто (Канг-куэк) Самарқандни марказ қилган ва Кангкиадан кейин ташкил топган давлат номидир⁶³.

“Вэй сулоласи тарихи”да баён этилишича, ушбу давлатни қурган халқ қадимда Цилян тоғларининг шимолида яшаган бўлиб, улар хунлар билан тўқнашув натижасида ўз юртларини ташлаб, Помир орқали Самарқанд вилоятига

келиб жойлашган. Кангтонинг хони Шифуби турк хоқони Дадунинг қизига уйланган. Мазкур давлат аҳолиси чукур кўз, баланд бурун ва серсоч бўлган. Тўй ва жаноза маъракаларини ўтказиш турклардан фарқ қилмайди, будда динига итбат қилган. Вэй сулоласи хони Тайян (435—440) саройига Кангто элчи юборган⁶⁴. Дае хоқон даврида (605—617) мазкур давлатдан Хитойга сўнги элчи борган⁶⁵.

Шундан маълумки, Кангто давлати мавжуд бўлган вақт тахминан V асрнинг бошларидан VII асрнинг биринчи чорагигача бўлган даврни ўз ичига олади.

Кангкиа Фарғонанинг (Даван, Дайюан) ғарби-шимолида жойлашган, нисбатан қадимроқ давлат эди. Унинг мавжуд бўлган даври милоддан аввалги III асрдан милодий III асрларгача бўлган 500 йилни ўз ичига олади ва Хитойга сўнги элчи борган вақт — Жинг сулоласи (265—316) хоқони Тайши (265—274) замонасига тўғри келади⁶⁶. Кангкиа давлати тахминан ҳозирги Қозоғистоннинг жануби ва Сирдарёнинг ўрта ва паст қисми атрофларини қамраб олган. Хитой манбаларида мазкур давлат ташкил этилган вақт аниқ кўрсатилмайди. Аммо милоддан аввалги 3—2 асрларда хитойлар унинг йирик давлат эканлиги ҳақида маълумотларга эга бўлган. Шунда Кангкиа аҳолиси 80—90 минг кишини ташкил этарди. Милоддан аввалги I асрда ушбу рақам 600 минг кишига етган.

Кангкиа давлатининг маркази хитой манбаларида Битян (Бэйтян) деб кўрсатилган. Ушбу атама қадимги хитой тилида Пиедиен (Piedien) деб талаффуз этилган. Хитой олимларининг аниқлашича, мазкур шаҳар ҳозирги Тошкент ва Чимкент вилоятларига тўғри келади⁶⁷. Мазкур давлатнинг қишки маркази Сирдарё бўйида жойлашган Лэюэни вилояти бўлган. Ёзги пойтахт Хитойнинг маркази Чангъандан 9140 ли (4600 км. га яқин), қишки пойтахти — 12300 ли (6150 км. га яқин) бўлган. Демак, қишки пойтахт Тошкентнинг ғарбий томонига, тахминан 500 км. нарига тўғри келади.

Кангкиа атамаси биринчи марта давлат номи сифатида Симо Чиян қаламига мансуб бўлган “Тарихий хотиралар” (“Ши жи”) номли асарда учрайди. Масалан, ушбу асарда хитой элчиси Жонг Чиян Фарғона (қадимги хитой тилида Дайюан, ҳозирги тилда — Даван) давлатига борганлиги, у ердан элчи ғарби-шимолда жойлашган⁶⁸ Кангкиа давлатига кузатиб қўйилганлиги зикр этилган⁶⁹. Сўнгра ушбу атама Олдинги (милоддан аввалги 206-ми-

лодий 8) ва Кейинги (милодий 8—220) ”Хан сулолари тарихи” (Чиян Хан шу, Хув Хан шу), ”Вэй сулоласи тарихи” (Вэй шу), ”Жинг сулоласи тарихи” (Жинг шу) каби асарларда кўп марта тилга олинади ва ушбу ном билан аталган давлат ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади.

Масалан, аввалги ”Хан сулоласи тарихи”нинг 96-бобида Хитойда Ғарб мамлакатларига кетадиган қадимий савдо йўлининг икки тармоғи ҳақида сўз юритилганда, ”шимолий йўл ғарбга қараб кетиб, у Помир тоғларидан ўтгандан сўнг Фарғона, Кангкиа... каби давлатларига боради” деб ёзилганлигини кўриш мумкин⁷⁰.

”Хан сулоласи тарихи”да келтирилган маълумотларга кўра, Кангкиа давлати айни замонда Туркистондаги энг йирик давлатлардан бири бўлиб, унинг аҳолиси 120 минг оиладан ёки 600 минг кишидан иборат бўлган. Анъанага кўра, ҳар бир оиладан бир эркак лашкарликка олинганлиги сабабли ушбу давлатнинг кўшини ҳам 120 минг кишидан иборат бўлган⁷¹. Айни замонда Фарғона давлатининг аҳолиси 60 минг кишидан иборат эди, деб кўрсатилган⁷².

”Вэй сулоласи тарихи”нинг ”Ғарбий мамлакатлар” номли 102-бобида ”Чжэшэ давлати аввалги Кангкиа давлатидан иборат. Мазкур давлат Фарғонанинг ғарби-шимолида жойлашган бўлиб, у Хитойнинг марказидан 15450 ли нарида”, деб кўрсатилган⁷³.

”Вэй сулоласи тарихи”да (Вэй ши) хунлар хоқонлиги емирилгандан сўнг хун хоқонининг авлоди Кангкиа давлати ҳудудига келиб, жойлашиб ўша жойда Юэпан (Юэпан, қадимги хитой тилида Йиватпан) деб номланган хонлик ташкил қилган, улар гавчелар билан бир тилда сўзлашишган, деган маълумот мавжуд⁷⁴.

Ушбу тарихнинг иккинчи бир жойида ”Кангкиа давлати ҳудудида Тсао давлати (Цаого) ташкил топган”, деб кўрсатилган⁷⁵.

Мазкур маълумотлардан маълум бўладики, хунлар хоқонлиги емирилгандан сўнг Кангкиа давлати йўқ бўлиб, унинг ўрнида Юэпан, Чжэши ва Тсао каби 3 та хонлик пайдо бўлган.

Хитой манбаларида тилга олинган ”Кангго” (Самарқанд давлати) ”Кангкиа” давлатидан кейин пайдо бўлганлиги кўрсатилади⁷⁶. Шундан маълумки, Вэй сулоласи даврида ”Кангкиа” давлати қолмаган.

Диққатга сазовор бўлган яна бир нарса шуки, қадимги Хитой манбаларида ”Кангкиа” атамаси билан биронта

қабилла ёки уруғ номланмаган. Асрлар давомида такомиллашиб келган хитой тили этимологик луғатларида ҳам “Кангкиа” атамаси қабилла ёки уруғ номи сифатида кўрсатилмаган. Аксинча, ушбу атама давлат номи эканлиги зикр этилган.

Чунончи “Сиюан” (“Сўзлар этимологияси”) номли луғатда “Кангкиа ёки Кангжюй қадимги замонда мавжуд бўлган бир давлатнинг номи ҳисобланади” деб ёзилган⁷⁷. “Сихай” (“Сўзлар денгизи”) номли иккинчи бир луғатда “Кангжюй (Кангкиа) қадимги ғарбий юртлардаги давлатлардан бирининг номи ҳисобланади”, деб баён этилган⁷⁸.

Сўнгги йиллар давомида ХХРда араб алифбоси билан уйғур тилида нашр қилинган тарихий асарларда қадимий хитой тилида “кангкиа” деб талаффуз этилган атама туркий халқлар тилида қанғо (қонго, қонғор) деб айтиладиган сўзнинг хитойча транскрипцияси эканлиги кўрсатилган. Айнан шундай фикрни биз Япония олимлари асарларида ҳам учратишимиз мумкин. Уларнинг ёзишича, қанғо атамаси “Авесто”да ва “Махабхорат” деб аталадиган Ҳиндистон халқининг йирик ёзма ёдгорлигида ҳам учрайди. Буларда мазкур атама “қанғо” деб ёзилган⁷⁹.

Келтирилган маълумотларни мулоҳаза қилганимизда, агар қанғо атамаси давлат номи бўлса унда қонглилар кимлардан иборат бўлади деган савол келиб чиқади. Ушбу савол-жавоб ҳақида фикр юритишдан олдин таъкидлаб ўтиш лозимки, бизнинг адабиётимизда чуқур ўрнашиб қолган қонглилар атамаси қонғоликлар (Қанғо давлати аҳолиси) сўзининг қисқартирилган шаклидир. Ҳозирги тушунчада ўзбекистонликлар деганда кўп миллатли аҳоли кўзда тутилганидек, қонғоликлар ёки қонглилар бир қабиладан ёки бир уруғдан иборат бўлмаган. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” номли машҳур асарида келтирилган Туркистонда яшаган 70 дан ортиқ халқлар ва қабилалар номлари орасида қонгли атамаси қабилла ёки уруғ номи сифатида учрамаганлиги мазкур фикрнинг тўғри эканлигини кўрсатади.

Арабшунос ўзбек тарихчиси Ш. Зокировнинг Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида олиб борган илмий тадқиқотларида кўрсатилишича, Х асрда яшаган араб олими ат-Табарийнинг “Тарих ар-русул вал-мулк” (“Пайғамбарлар ва халқлар тарихи”), ал-Болоғурийнинг “Китоб футуҳ ал-булдон” (“Мамлакатларнинг забт этилиши”), ал-Маъсудийнинг “Мурудие аз-заҳаб ва

маодин ал-жавоҳир” (“Олтин водийлар ва жавоҳирлар кони”) XI асрда қалам тебратган араб олимлари ал-Истаҳрининг “Китоб ал-моссолие ва-л-мамалик” (“Йўллар ва мамлакатлар китоби”), ибн-Хавқалнинг “Китоб сурат ал-ард” (“Ер юзи сурати китоби”), XII асрда ўтган Йукут-ал-Хамовийнинг “Мужам ал-булдон” (“Мамлакатлар лугати”), XII асрда ижод этган ал-Марвазийнинг “Табаъи ал-ҳайвон” (“Ҳайвонларнинг табиий хусусиятлари”) каби асарларида қуйидаги 29 туркий қабила учрайди.

Ўғуз (ғуз), тўққиз ўғуз, хазар, олам, қимоқ (кимак), қирғиз (хирхиз), уйғур, хитой, чегил (жикил), басқалия, булоқ, қударкин, туқси, хун (қун), ал-шарийа, ёғма, қой, туркман, азқаш, базқаш, қибчоқ, жолуқой (жалуқай), тургеш, йадийа, халож, барсхан, сарийир, қарлуқ, печеник (бажанак).

Кўриниб турибдики, мазкур қабилалар орасида ҳам қангли атамаси қабила номи сифатида учрамайди.

XI асрда яшаган хитой тарихчиси Оу Янгу гавчэллар ҳам теле таркибига кирган қабилалардан ташкил топган бўлиб, улар қаторида уйғурлар ҳам жой олган, деб зикр этган⁸⁰.

Сўнги асрлар давомида Хитойда нашр этилган китобларда қангли атамаси уруғ номи эканлиги кўрсатилган. Кейинги 20—30 йил давомида чоп этилган тарихий адабиётларда ўзбек, қозоқ ва бошқа туркий халқлар орасида қангли номи билан аталган уруғ борлиги зикр этилиши ана шу асарларга асосланган.

Япон олимлари қаламига мансуб бўлган айрим тарихий адабиётларда кўрсатилишича, қангли (кангкия, кангжюй) атамаси қадимда кангку, кейинроқ эса қанфор деб аталган. Қанфорлар Тошкент ёнидан ўтадиган Сирдарёнинг бир тармоғи ва унинг бўйларида яшаганлар. Ушбу ном Хан давридаги “кангкиа” сўзининг айни ўзи ҳисобланади⁸¹. Шу билан бирга Япония олимлари қадимда Сирдарё бўйларида ҳам “гавчэ” (кангли)лар яшаган, деган хулосани олға сурадилар.

Мўғуллар томонидан Хитойда ташкил этилган Юан сулоласи (1280—1367) даврида, қадимий хитой манбаларида учрайдиган “гавчэ” атамаси “кангли” деб ёзила бошланди. Масалан, ушбу сулола тарихида “қонгли Хан даврида гавчэ деб аталганларнинг худди ўзи бўлади”, деган маълумот мавжуд⁸². Маҳаллий манбаларнинг, жумладан Рашид-ад-дин асарларининг кўрсатилишича, туркий тилда

қонг, қонгқо деб аталган арава баланд филдираклик бўлган⁸³.

Бундай арава ўз замонасида хитойлар учун гаройиб бир қатнов воситаси бўлиб кўринган эди. Шунинг учун қадимги хитойлар, яъни ханликлар аравада юрганларни “гавчэ” деб аташган.

Юан сулоласининг махфий тарихи (Юан биши) номли асарда қанглилар “қанглин” деб ифодаланган ва уларнинг келиб чиқиши турк (тукию, тукюат, тужюэ) халқига мансуб бўлганлиги айtilган. Шу билан бирга ушбу асарда қанглилар ниҳоятда жанговорлиги туфайли араб халифалиги даврида улар қўшинларининг кўп қисми қонглилардан иборат эди. Хоразм хони Алавуддин Муҳаммад даврида унинг 40 минг кишилиқ қўшини қанглилардан ташкил топган, деб кўрсатилган⁸⁴.

Юқорида айтиб ўтилганидек, гавчэлар телелар таркибига кирган қабилаларнинг бир қисми эди. Айрим хитой тарихчилари хитойлар телеларнинг шарқий қисмини гавчэ деб аташган, деган фикрни олға суради ва бу ҳақда етарли маълумотлар келтиришади.

Келтирилган маълумотларни таҳлил қилганимизда қангли атамаси XIII асрлардан бошлаб этнонимга айланган бўлиши керак, деган хулоса келиб чиқади. Кейинги қангли этнонимидан келиб чиқиб, қадимги хитой манбаларида учрайдиган гавчэ (қангли) сўзига шарҳ бериш амалиётга тўғри келмаса керак, деб ўйлаймиз. Милодий IV асрда ташкил топган Кангто (Самарқанд давлати)ни қадимги Кангкиа давлати билан чалкаштириб бўлмайди.

Фойдаланилган манбалар, адабиётлар ва шарҳлар

¹ Си Мачян. Ши жи (Тарихий хотиралар).//Эршиси ши (24 тарих). 1—24-китоб, факсимил наشري, Пекин-Шангхай. 1958.

24 тарихнинг бир нусхаси Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кутубхонасида сақланади.

Ши жи ота-бола сарой тарихчилари Си Маян ва Си Мачян (тахминан милоддан аввал 145—135 йилларда туғилган, оламдан ўтган вақти номаълум)лар томонидан битилган биринчи умумий тарих асари ҳисобланади. Уни ёзишда муаллиф замонигача ёзилган турли битиклар ва хотиралар, майда тарихий асарлар, сарой ҳужжатларидан ҳам тўла фойдаланилган. Муаллиф сарой тарихчиси бўлишидан аввал узоқ йиллар давомида мамлакат бўйлаб саёҳатда бўлганида тўплаган маълумотлар ҳам асарга киритилган.

Асарнинг умумий ҳажми 130 бобдан иборат бўлиб, унинг ёзилган вақти милоддан аввал 104—91 йилларга, яъни Си Мачян сарой тарихчиси лавозимига тайинланиб отасининг ишини давомлаштирган даврга тўғри келади.

Рус адабиётидаги “Шанхай” топоними ўзбек тилида “Шангхай” ёзилиши лозим. Чунки рус тилида “нг” товуши йўқ бўлганлиги сабабли адабиётларда қабул қилинган “Шан” иероглифи хитой тилида “Shang”, “Шань” иероглифи эса “Shan” ўқилади. Рисоламизни ёзишда хитой манбаларидан ва адабиётлардан бевосита фойдаланилганлиги туфайли хитойча топонимларни ўзбек тили қонун-қондасига мос ҳолда тўғри ёзиш маъқул топилди.

² Си Магунг. Жижи тунгжян (Ҳукмдорлар фаолиятига ёрдам берувчи кўзгу). 1—2 жилд, Шангхай, 12-нашри, 1995.

Асар нусхаси муаллифнинг шахсий кутубхонасида сақланади.

Жижи тунгжян 1066—1084 йиллари ёзилган бўлиб, унинг ҳажми 294 бобдан иборат. Мазмунининг хронологик доираси милоддан аввал 403-милодий 995 йилларни ўз ичига олади. Хронологик равишда ёзиб чиқилган биринчи умумий тарихий асар ҳисобланади.

³ Юан Шу. Тунгжян жижи бэнмо (Муҳим тарихий воқеалар баёни). 1-8-жилд, факсимил наشري, Шангхай, 1955.

“Гужи чубаншэ” (“Қадимий ёдгорликлар”) нашриёти томонидан чоп этилган нусхаси асосида қайта нашр қилинган.

Асар нусхаси муаллифнинг шахсий кутубхонасида сақланади. Юан Шу (1131—1205) томонидан мавзуларга бўлиб ёзилган биринчи тарихий асар ҳисобланади. Унинг умумий ҳажми 142 бобдан иборат.

⁴ Бан Гу. Чян Хан шу (Авалги Хан [сулоласи] тарихи).//Эршиси ши (24 тарих). 2-китоб, Пекин-Шангхай. 1958. Чан Хан шунинг умумий ҳажми 120 бобдан иборат.

Одатда Чян Хан шу Бан Гу (милодий 32—92) томонидан ёзилган деб ҳисобланади, лекин унганча асар устида бир қатор сарой тарихчилари иш олиб борганлар. Бан Гу сўнги муаллиф бўлганлиги учун унинг номи асар муаллифи қилиб кўрсатиш одатга кириб қолган. Астрономияга оид қисми Бан Гу вафот этгандан кейин ёзилган.

⁵ Си Мабяо. Хоу Хан шу (Кейинги Хан [сулоласи] тарихи).//Эршиси ши (24 тарих). 3-китоб, Пекин-Шангхай. 1958.

Хоу Хан шу ҳам бир қанча сарой тарихчилари томонидан битилган. Асарни охирига етказган тарихчи Си Мабяо (?—306) ҳисобланади.

⁶ Вэй шу. Вэй шу (Вэй [сулоласи] тарихи).//Эршиси ши (24 тарих). 8-китоб, Пекин-Шангхай. 1958.

Вэй шу (506—572) томонидан ёзилган бўлиб, у асосан Шимолий Вэй (386—534) ва Шарқий Вэй (534-550) сулолалари тарихига бағишланган. Асарнинг ҳажми 124 бобдан иборат.

⁷ Ли Яншоу. Вэй ши (Шимолий [сулолалар] тарихи).//Эршиси ши (24 тарих). 11-китоб, Пекин-Шангхай. 1958.

Вэй ши Танг сулоласи даврида яшаган Ли Яншоу (туғилган ва ўлган йиллари номалум) томонидан 643 йили ёзиб битирилган. Мазкур манба ўша давргача бўлган бир қатор асарларни, жумладан Вэй сулоласи (386—534), Шимолий Чи сулоласи (550—577) тарихларини жамлаш асо-сида битилган.

⁸ Суй шу (Шимолий [сулолалар] тарихи).//Эршиси ши (24 тарих). 9-китоб, Пекин-Шангхай. 1958.

Суй шу VII асрнинг бошларида Танг сулоласи сарой тарихчилари томонидан битилган. 85 бобдан иборат.

⁹ Танг шу икки китобдан иборат бўлиб, унинг бири Жю Танг шу (Танг [сулоласининг] кўҳна тарихи).//Эршиси ши (24 тарих). 12-китоб, Пекин-Шангхай. 1958. Иккинчиси Син Танг шу (Танг [сулоласининг] янги тарихи).//Эршиси ши (24 тарих). 13-китоб, Пекин-Шангхай. 1958.

Жю Танг шу 941—945 йиллари катта бир гуруҳ сарой тарихчилари томонидан ёзиб битирилган. Дастлаб, у Танг шу (Танг сулоласи тарихи) деб аталган. Кейинроқ Оу Янгсю томонидан тузатилган. Шундан сўнг китоб номига “жю” (“кўҳна”) сўзи қўшилган. Китобнинг умумий ҳажми 200 бобдан иборат. Жю Танг шуда қадим давр тарихига оид маълумотлар кўпроқ берилган.

Син Танг шу 1060 йили сарой тарихчилари томонидан ёзилган бўлиб, унинг ҳажми 225 бобдан иборат. Муаллифлардан Сунг Чи (998—1061) ва унинг даврдоши Оу Янгсюларнинг хизмати каттароқ бўлганлиги сабабли, одатда шулар муаллифлар деб ҳисобланади. Ушбу биринчи асарда учрайдиган айрим маълумотлар қисқартирилган, баъзилари кўпайтирилган.

¹⁰ Ляо ши (Ляо [сулоласи] тарихи).//Эршиси ши (24 тарих). 14-китоб, Пекин-Шангхай. 1958.

Ляо ши ни ёзишда кўп сарой тарихчилари қатнашган бўлиб, у 1107 йили ёзиб битирилган, ҳажми 116 бобдан иборат.

¹¹ Юан шу (Юан [сулоласи] тарихи), 1—1 жилд.//Эршиси ши (24 тарих). 20—21-китоблар, Пекин-Шангхай. 1956.

Юан шу катта бир гуруҳ сарой тарихчилари томонидан 1368 йили ёзиб битирилган. Ҳажми 210 бобдан иборат.

¹² Тунгжян жиши бэнмо. 3 жилд, 21-бет.

¹³ Н.Я. Бичурин (Иакинф. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. 1—3 жилд. М.Л. 1950—1953.

¹⁴ Н.Я. Бичурин. Кўрсатилган асар. 1-жилд, 220-бет.

¹⁵ Н.Я. Бичурин. Кўрсатилган асар. 1-жилд, 220-бет.

¹⁶ Син Танг шу. 215-боб, 16913-бет.

¹⁷ Зуо жоуан (Зуо ҳақида қисса). Қайта чоп этилган нусхаси. Шангхай, 1997, 1 жилд, 299, 324, 332-бетлар; Ханюй дазилян (Хитой иероглифлари катта лугати). 1—7 жилдли, Чэнгду, 1986—1990. 3-жилд, 2057-бет; Сиюан (Сўзлар этимологияси). 1—4 жилдли, Шангхай, 1979. 3-жилд, 1994-бет.

¹⁸ Чжунгто дабайкэ шу — Чжунгто лиши. (Хитой катта энциклопедияси — Хитой тарихи). Пекин, 1997. 105,158, 548-бетлар.

¹⁹ Матсуда Хисов. Гудай Тяншан лиши дилишюэ янжю (Қадимий Тангритоғнинг тарихий жуғрофиясига оид тадқиқот). Пекин, 1987. 271-бет.

²⁰ Авеста — избранные гимны. Перевод с авестинского и комментарии проф. И.М. Стеблин-Каменского. Душанбе, 1990. 30—41, 111—124-бет; Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Пекин, 1984. 13-бет.

²¹ Чжунгто дабайкэ шу — Чжунгто лиши. 449-бет.

²² Ванг Чжунгхан. Чжунгто минзу ши (ХХР халқлари тарихи). Пекин, 1994. 317-бет.

²³ Бэй ши. 1388-бет; Суй шу. 11718-бет.

²⁴ Жю Танг шу. 199-боб, 2-қисм, 15393-бет.

²⁵ Жю Танг шу. 195-боб, 2-қисм, 15349-бет.

²⁶ Жю Танг шу. 199-боб, 2-қисм, 15395-бет.

²⁷ Жю Танг шу. 195-боб, 2-қисм, 15349-бет.

²⁸ Син Танг шу. 217-боб, 163934-бет.

²⁹ Жю Танг шу. 195-боб, 2-қисм, 15393-бет.

³⁰ Жю Танг шу. 195-боб, 15395-бет.

³¹ Бэй ши. 13881-бет.

³² Чжунгто дабайкэ шу — Чжунгто лиши. 721-бет.

³³ Сихай. 2043-бет.

³⁴ Сихай. 1794-бет.

³⁵ Люй Симян. Жунгто минзу ши (ХХР халқлари тарихи). Шангхай, 1987. 90-бет.

³⁶ Матсуда Хисов. Гудай Тяншан лиши дилишюэ янжю, 271-бет.

³⁷ Турғун Олмос. Уйғурлар (араб алифбосида). Урумчи, 1989.

³⁸ Син Танг шу. 217-боб, 1-қисм, 16934-бет.

³⁹ Син Танг шу. 199-боб, 15395-бет.

⁴⁰ Фэнг Жяшэнг, Чэнг Суло, Му Гуангвэн. Вэйвуэр зу шилия жанбян (Уйғур тарихига оид материаллар тўплами), 2-нашр, Пекин, 1982. 1-жилд, 11-бет.

⁴¹ Фэнг Жяшэнг, Чэнг Суло, Му Гуангвэн. Вэйвуэр зу шилия жанбян. 1-жилд, 11-бет.

⁴² Фэнг Жяшэнг, Чэнг Суло, Му Гуангвэн. Вэйвуэр зу шилия жанбян. 1-жилд, 10-бет.

⁴³ Турғун Олмос. Уйғурлар. 237—238-бетлар.

⁴⁴ Уйғурларнинг қисқача тарихи (араб алифбосида). Урумчи, 1990. 56—57-бетлар.

⁴⁵ Син Танг шу. 217-боб, 2-қисм, 16943; Турғун Олмос. Уйғурлар. 416-бет.

⁴⁶ Син Танг шу. 217-боб, 2-қисм, 16943-бет.

⁴⁷ Сихай. 598-бет.

⁴⁸ Жю Танг шу. 199-боб, 15395-бет.

⁴⁹ Вэй шу. 9721-бет.

⁵⁰ Вэй шу. 9723-бет.

⁵¹ Вэй шу. 9723-бет.

⁵² Син Танг шу. 19943-бет; Ду Ю (734—812). Тунг дян (Умумий тарих). Қайта босилган нашри, 1—3 жилдли, Чангша, 1995. 3-жилд, 2846-бет.

⁵³ Фэнг Жяшэнг, Чэнг Суло, Му Гуангвэн. Вэйвуэр шилё жянбян, 1-жилд, 39—41-бет; Лю Зисяо. Уйғур тарихи (араб алифбосида). Пекин, 1987. 136, 285-бетлар.

⁵⁴ Н.Я. Бичурин. Кўрсатилган асар. 1-жилд, 339—343-бетлар.

⁵⁵ Сихай. 613-бет.

⁵⁶ Чжунгто дабаэйкэ чюншу — Чжунгто лиш. 729-бет.

⁵⁷ Турғун Олмос. Уйғурлар. 176-бет; Се Зунгчжэнг. Тужюэ ши (Турклар тарихи). Пекин, 1992. 100-бет; Чжунгто дабаэйкэ чюншу — Чжунгто лиш. 729-бет.

⁵⁸ Юан Шу. Тунгжян жиши бэнмо. 6-китоб, 19-қисм, 35—44-бетлар.

⁵⁹ Юан Шу. Тунгжян жиши бэнмо. 6-китоб, 19-қисм, 35—44-бетлар.

⁶⁰ Юан Шу. Тунгжян жиши бэнмо. 6-китоб, 19-қисм, 36-бет.

⁶¹ Люй Симян. Чжунгто минзуши. 90—91-бетлар.

⁶² К. Шониёзов. Қанг давлати ва қангғилилар. Тошкент, 1990. 15-бет.

⁶³ Вэй шу. 102-боб, 9707-бет.

⁶⁴ Вэй шу. 102-боб, 9707-бет.

⁶⁵ Вэй шу. 102-боб, 9708-бет.

⁶⁶ Сихай. 859-бет.

⁶⁷ Чжунгто дабайкэ чюншу — Чжунгто лиш, 331-бет.

⁶⁸ Ши жи. 1138-бет.

⁶⁹ Ши жи. 1137; Чян Хан шу, 2364-бет.

⁷⁰ Чян Хан шу. 2371-бет.

⁷¹ Чян Хан шу. 2372-бет.

⁷² Чян Хан шу. 2664, 2372-бетлар.

⁷³ Вэй шу. 9703-бет.

⁷⁴ Бэй ши. 13848—13849-бетлар.

⁷⁵ Бэй ши. 13855-бет.

⁷⁶ Вэй шу. 9707-бет.

⁷⁷ Сиюан. 2-жилд, 1011-бет.

⁷⁸ Сихай. 859-бет.

⁷⁹ Хасакэ зу жянши (Қозоқ халқининг қисқача тарихи), Урумчи, 1987. 63-бет.

⁸⁰ Син Танг шу. 16934—16935-бет.

⁸¹ Хасакэ зу жянши (Қозоқ халқининг қисқача тарихи). 63-бет.

⁸² Юан шу. 130, 21-бетлар.

⁸³ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. 1-жилд, 1-китоб, 136-бет.

⁸⁴ Люй Симян. Жунгто минзу ши. 97-бет.

Илмий-оммабон нашр

АБДУЛАҲАД ХЎЖАЕВ, КОМИЛЖОН ХЎЖАЕВ
ҚАДИМГИ МАНБАЛАРДА ХАЛҚИМИЗ ЎТМИШИ

Тошкент “Маънавият” 2001

Муҳаррир Б. Муродалиев
Техн. муҳаррир Т. Золотилова
Мусаҳҳиҳ Ҳ. Аҳмедова

Теришга берилди 15.06.01. Босишга рухсат этилди 11.07.01. Бичими 84x108^{1/32}. Литературная гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б.т. 2,10. Шартли кр.-отг. 2,31. Нашр т. 2,05. 3000 нусха. Буюртма № 63. Нархи шартнома асосида.

“Маънавият” нашриёти, Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 39-01.

“Агпаринт” Масъулияти чекланган жамият босмахонасида чоп этилди. Тошкент, Ҳ. Бойқаро кўчаси, 51. 2001.